

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Δημιουργικής Γραφής

Διπλωματική Εργασία

«Ιδέες και ιδανικά του Ν. Καζαντζάκη ως πηγή έμπνευσης ενός
λογοτεχνικού κειμένου»

Άγγελος Καλαμούτσος

Επιβλέπων καθηγητής: Νικόλαος Μαθιουδάκης

Αθήνα, Ιούνιος 2024

© Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2024

Η παρούσα Εργασία καθώς και τα αποτελέσματα αυτής, αποτελούν συνιδιοκτησία του ΕΑΠ και του φοιτητή, ο καθένας από τους οποίους έχει το δικαίωμα ανεξάρτητης χρήσης, αναπαραγωγής και αναδιανομής τους (στο σύνολο ή τμηματικά) για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, σε κάθε περίπτωση αναφέροντας τον τίτλο και το συγγραφέα της Εργασίας καθώς και το όνομα του ΕΑΠ όπου εκπονήθηκε.

«Ιδέες και ιδανικά του Ν. Καζαντζάκη ως πηγή έμπνευσης ενός
λογοτεχνικού κειμένου»

Άγγελος Καλαμούτσος

Επιτροπή Επίβλεψης Πτυχιακής / Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Μαθιουδάκης

Λέκτορας Νέας Ελληνικής Γλώσσας στο
Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών του
Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Φαλαγκάς

Μέλος Σ.Ε.Π. στο Ελληνικό Ανοικτό
Πανεπιστήμιο

Αθήνα, Ιούνιος 2024

*«Η παρούσα Διπλωματική Εργασία αφιερώνεται
στους δασκάλους της ζωής μου, που
λίγο ως πολύ, συνέβαλαν σ' αυτό που είμαι σήμερα»*

Περίληψη

Ο Νίκος Καζαντζάκης αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για την ελληνική πεζογραφία. Πολυταξιδεμένος και απόλυτα αφοσιωμένος στην αναζήτηση, δεν σταμάτησε να ερευνά την ανθρώπινη φύση και συμπεριφορά μέχρι το τέλος της ζωής του.

Στόχος του πρώτου μέρους της εργασίας είναι η μελέτη του έργου του Καζαντζάκη, κυρίως κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ώστε να αναδείξει τις ιδέες και τα ιδανικά του συγγραφέα μέσα από τα μυθιστορήματα και τους ήρωές του. Το χρονοτοπικό πλαίσιο δράσης, η ψυχολογία των ηρώων μέσα από την αναζήτηση και τους παράγοντες που δρουν ανασταλτικά για την επίτευξη των στόχων τους είναι τα βασικά σημεία τα οποία πρόκειται να μας απασχολήσουν περισσότερο. Τα μυθιστορήματα στα οποία θα βασίσουμε τη μελέτη μας για να επιτύχουμε τον σκοπό μας είναι τα *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, *Ο καπετάν Μιχάλης*, *Οι Αδερφοφάδες* και *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.

Έχοντας κατακτήσει τα παραπάνω και αφού έχουμε εντοπίσει και αναδείξει το ιδεολογικό κίνητρο του Καζαντζάκη πίσω από τα έργα του, θα επιχειρήσουμε στο δεύτερο μέρος να χρησιμοποιήσουμε τα ευρήματα αυτά για τη δημιουργία ενός σύγχρονου έργου. Μια νουβέλα απαλλαγμένη από τα γλωσσικά χαρακτηριστικά ή τον τρόπο γραφής του Καζαντζάκη, απόλυτα βασισμένη όμως στις ιδέες και τα ιδανικά του. Σκοπός της δημιουργίας της νουβέλας δεν είναι να φέρει στο σήμερα τους ήρωες ή την πλοκή των έργων του Καζαντζάκη, αλλά τις ιδέες του και μόνο, μέσα από μια «φρέσκια» ιστορία με θεματική που απασχολεί και προβληματίζει τον σύγχρονο άνθρωπο. Το εγχείρημα αυτό, αναμφίβολα, αποτελεί πρόκληση η οποία δοκιμάζει τη διαχρονικότητα των ιδεών του Καζαντζάκη.

Η σύνδεση της νουβέλας με τα έργα του Καζαντζάκη που ήδη αναφέραμε θα γίνει, ολοκληρώνοντας, μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων, με σκοπό την επικύρωση των στόχων της εργασίας.

Λέξεις – Κλειδιά

Νίκος Καζαντζάκης, ιδέες και ιδανικά, σύγχρονο έργο, Ζορμπάς, καπετάν Μιχάλης

Abstract

Nikos Kazantzakis holds a unique place in Greek prose literature. A well-traveled man wholly dedicated to exploration, he never ceased examining human nature and behavior until the end of his life.

The first part of this study aims to examine Kazantzakis's work, particularly during the post-war period, to uncover the author's ideas and ideals through his novels and their characters. We will focus on the context of the action, the psychology of the characters in their quest, and the factors that hinder their goals. The novels that will serve as the foundation for our study include "Zorba the Greek," "Captain Michalis," "The Fratricides," and "Christ Recrucified."

Having achieved this and identified the ideological motivations behind Kazantzakis's works, the second part of our study will use these findings to create a contemporary piece. This novella will be free from Kazantzakis's linguistic characteristics and writing style but will be deeply rooted in his ideas and ideals. The purpose of this novella is not to modernize Kazantzakis's characters or plots but to bring his ideas into a fresh story that addresses and challenges the modern individual. This endeavor is undoubtedly a challenge, based on the timelessness of Kazantzakis's ideas.

Finally, the novella will be linked to Kazantzakis's works through specific examples, aiming to validate the objectives of this study.

Keywords

Nikos Kazantzakis, ideas and ideals, contemporary work, Zorba, Captain Michalis

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	viii
A) Μέρος Πρώτο.....	1
Εισαγωγή.....	1
1 Ο βίος.....	1
2 Η πολιτεία	6
3 Τα χαρακτηριστικά των μυθιστορημάτων της μεταπολεμικής περιόδου	7
3.1 Η στροφή στο μυθιστόρημα	7
3.2 Το χρονο-τοπικό πλαίσιο.....	8
3.3 Η θεματική.....	9
3.4 Οι χαρακτήρες	10
4 Οι φιλοσοφικές καταβολές του Ν. Καζαντζάκη	11
4.1 Ο Νίτσε.....	11
4.2 Ο Μπερξόν	13
4.3 Ο Βούδας.....	15
4.4 Ο Χριστός.....	16
4.5 Ο Ζορμπάς.....	16
5 Ιδέες και ιδανικά του Ν. Καζαντζάκη	18
5.1 <i>Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά</i>	18
5.2 <i>Ο Χριστός ξανασταυρώνεται</i>	19
5.3 <i>Οι αδερφοφάδες</i>	19
5.4 <i>Ο καπετάν Μιχάλης</i>	20
Συμπεράσματα	21
B) Μέρος Δεύτερο	23
Διάρθρωση έργου.....	23
6 <i>Υπόλοιπο ζωής</i> – Νουβέλα	24
Η πτώση	24
Η επανεκκίνηση	27
Το αυγό του φιδιού.....	30
Ο φόβος.....	34
Η απελευθέρωση	37
Ο νικητής είναι μόνος	41
Ο σπόρος	45
7 Τα στοιχεία σύνδεσης με τις ιδέες και τα ιδανικά του Καζαντζάκη	45
Επίλογος.....	48
Βιβλιογραφία.....	50
Περιοδικά-Εφημερίδες.....	51
Ηλεκτρονικές πηγές	51

Συνομογραφίες & Ακρωνύμια

ΔΕ	Διπλωματική Εργασία
ΕΑΠ	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
ΘΕ	Θεματική Ενότητα
ΠΕ	Πτυχιακή Εργασία
ΠΣ	Πρόγραμμα Σπουδών
ΣΥΝ	Συντονιστής
ΝΚ	Νίκος Καζαντζάκης
ΑΖ	Αλέξης Ζορμπάς

A) Μέρος Πρώτο

Εισαγωγή

Έκρινα ότι, χάριν καλύτερης ροής ανάγνωσης της εργασίας, ο διαχωρισμός αυτής σε δυο μέρη είναι η καταλληλότερη μέθοδος. Στο πρώτο μέρος, πρόκειται να ασχοληθούμε με το έργο αλλά και τον ίδιο τον Καζαντζάκη. Θα αναφερθούμε συνοπτικά στη βιογραφία του συγγραφέα, δίνοντας έμφαση στους σημαντικότερους σταθμούς της ζωής του και στη συνέχεια στην εργογραφία του, την οποία επέλεξα να χωρίσω επίσης σε δυο μέρη: την προ και την μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη συνέχεια, θα αναλύσουμε τέσσερα έργα του Καζαντζάκη της μεταπολεμική περιόδου και τούτο καθώς στα τέσσερα αυτά έργα έχει βασιστεί η εργασία για να φτάσει στον σκοπό της. Πρόκειται για τα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, *Οι Αδερφοφάδες* και *Ο καπετάν Μιχάλης*. Τα τέσσερα αυτά μυθιστορήματα θα αποτελέσουν τον οδηγό για τη δημιουργία του έργου που θα ακολουθήσει στο δεύτερο μέρος. Οι ιδέες και τα ιδανικά του συγγραφέα θα αναλυθούν στην κατακλείδα του πρώτου μέρους της εργασίας -και πάλι μέσα από τα τέσσερα μυθιστορήματα της μεταπολεμικής περιόδου- καθώς αποτελούν και τον προορισμό μας πριν φτάσουμε στο δημιουργικό σκέλος της εργασίας.

Στο δεύτερο μέρος, θα χρησιμοποιήσουμε τα ευρήματα του πρώτου, με σκοπό τη δημιουργία μιας νουβέλας. Το έργο που πρόκειται να παρουσιαστεί θα είναι βασισμένο στις ιδέες και τα ιδανικά του Καζαντζάκη, έτσι όπως τα εξορύξαμε μέσα από τα ώριμα έργα του. Πρόκειται για μία σύγχρονη αστική ιστορία χωρίς τεχνοτροπικά στοιχεία του Νίκου Καζαντζάκη αλλά με τις φιλοσοφικές του ανησυχίες διακριτές. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να αποτυπώσουμε τα μέρη εκείνα του έργου που μαρτυρούν τη σύνδεση με τις ιδέες και τα ιδανικά του συγγραφέα, μέσα από παραδείγματα που πηγάζουν τόσο από τη νουβέλα όσο και από έργα του Καζαντζάκη.

1 Ο βίος

Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 1883 στο Ηράκλειο της Κρήτης. Εποχή κατά την οποία η Κρήτη αποτελούσε ακόμα μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πατέρας του, ο μετέπειτα λογοτεχνικός ήρωας καπετάν Μιχάλης, ήταν έμπορος κρασιού και γεωργικών προϊόντων (Πρεβελάκης, 1984: 3). Αναφέρει ο ίδιος Ο Καζαντζάκης: «*Η πρώτη πρώτη θύμηση της ζωής μου είναι τούτη: Σούρθηκα μπουσουλώντας στο κατώφλι, δεν*

μπορούσα ακόμα να σταθώ όρθιος. Με λαχτάρα και φόβο πρόβαλα έξω, στον ανοιχτόν αγέρα της αβλής, το ανάπαλο κεφάλι. Είδα, δεν κοίταζα μονάχα: είδα για πρώτη φορά τον κόσμο, όραμα καταπληκτικό. Το μικρό περβολάκι της αβλής του σπιτιού μου φάνταζε απέραντο, βούισμα από χιλιάδες αόρατα μελίссια, μυρωδιά, ήλιος ζεστός, πηχτός, ο αγέρας άστραφτε σαν νάταν αρματωμένος σπαθιά κι ανάμεσα τους προχωρούσαν έντομα με ανοιχτές πολύχρωμες φτερούγες, όρθια -σαν άγγελοι.» (Καζαντζάκης, 1982: 36-37)

Το απόσπασμα αυτό αποτελεί αναφορά του Καζαντζάκη, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Νέα Εστία*, στα παιδικά του χρόνια στην Κρήτη και πιο συγκεκριμένα στην πρώτη του θύμηση από εκείνη την εποχή. Στις λίγες αυτές γραμμές μπορούμε να διακρίνουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Καζαντζάκης έφερνε στο μυαλό του την ιδιαίτερη πατρίδα του. Ζεστή, ταπεινή, φιλόξενη όπως φαίνεται από την αναφορά στα μελίссια, τον ήλιο και το μικρό περβολάκι. Την ίδια στιγμή, φαίνεται και η ετοιμότητα της Κρήτης για επανάσταση, μέσα από την παρομοίωση του ανέμου με αρματωμένο με σπαθιά άνδρα.

Το 1897, κατά τη διάρκεια της Κρητικής επανάστασης, ο Καζαντζάκης στέλνεται από τον πατέρα του στη Νάξο, όπου εγγράφεται σε σχολείο Γάλλων μοναχών. Το 1902 μεταφέρεται στην Αθήνα για να σπουδάσει Νομικά. Εκείνη η περίοδος σηματοδοτεί την αρχή της μακράς πορείας του στα γράμματα, καθώς δημοσιεύει το πρώτο του δοκίμιο *Η Αρρώστια του Αιώνας* και το μυθιστόρημα *Όφισ και Κρίνο*. Στα γράμματα που στέλνει περιγράφει τη νέα του ζωή στην Αθήνα. Σε αντίθεση με το ύφος που χρησιμοποιεί όταν γράφει προς τη μητέρα και τις αδερφές του, τα γράμματα προς τον πατέρα του είναι πιο τυπικά και απευθύνεται σε εκείνον στον πληθυντικό. Το γράμμα που ακολουθεί παρουσιάζει η Ελένη Καζαντζάκη:

«*Εν Αθήναις, 21 Σεπτεμβρίου 1902*

Αγαπητέ και σεβαστέ μου πατέρα,

...Τη στιγμή που Σας γράφω ακούω από τα παντζούρια του παραθυριού μου τον θόρυβο της μεγάλης αυτής πόλεως... Οι εφημεριδοπώλαι άνω-κάτω φωνάζουν, οι μανάβηδες, οι γαλατάδες, οι άμαξες, τα τραμβάι τρέχουν αδιακόπως εδώ κι εκεί...

Είναι τω όντι, σεβαστέ μου πατέρα, πολύ λυπητερό να φεύγη κανείς μακράν από τον πατέρα, τη μητέρα και τους αδελφούς του· άλλα ήτο ανάγκη, αφού θέλετε καμιά μέρα να γίνω άνθρωπος και να μην εντρέπωμαι να λέγομαι παιδί Σας.

Υπομονή λοιπόν, αγαπητοί μου γονείς, η αγάπη μου και ο σεβασμός προς εσάς αυξάνει εδώ στην ξενιτιά...

Σας ασπάζομαι θερμότατα

ο αγαπών Σας υιός

Νικόλαος»

(Καζαντζάκη, 1998: 40)

Ακολούθησαν οι μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι, όπου έρχεται σε επαφή με τον Ανρί Μπεργκσόν και μελετά το έργο του Νίτσε, η επιρροή από τους οποίους θα τον ακολουθεί σε όλη του τη μετέπειτα πορεία του.

Το 1911 και ενώ έχει επιστρέψει στην Ελλάδα, παντρεύεται την πρώτη του σύζυγο, Γαλάτεια.

Το 1914 ταξιδεύει με τον Άγγελο Σικελιανό στο Άγιο όρος. Οι δυο τους, έμειναν εκεί για 40 μέρες μελετώντας Βούδα, Δάντη αλλά και τα Ευαγγέλια. Η περίοδος αυτή ρίζωσε τη φιλία των δυο ανδρών, ενώ τότε οραματίστηκαν για πρώτη φορά τη δημιουργία μιας νέας θρησκείας.

Το 1917 γνωρίζει τον Γιώργο Ζορμπά. Έναν ακόμα άνθρωπο που έμελλε να αποτελέσει μυθιστορηματικό ήρωα του Καζαντζάκη. Ο Ζορμπάς δούλευε για τον Καζαντζάκη σ' ένα φιλόδοξο επιχειρηματικό πλάνο του συγγραφέα (Λιγνιτωρυχείο στην Πελοπόννησο). Δυο χρόνια αργότερα και ενώ έχει εγκαταλείψει τα επιχειρηματικά του σχέδια, αναλαμβάνει επικεφαλής, υπό την πρωθυπουργία του Ελευθέριου Βενιζέλου, της αποστολής επαναπατρισμού 15.000 Ελλήνων του Καυκάσου.

Ακολουθεί μία περίοδος όπου ο Καζαντζάκης ταξιδεύει διαρκώς (Γερμανία και Ιταλία κυρίως) ενώ ξεκινά να γράφει ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά έργα του, την *Ασκητική*. Ένα δοκίμιο το οποίο συσσωρεύει τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις. Ξεκίνησε να γράφεται στη Βιέννη, το καλοκαίρι του 1922 και ολοκληρώθηκε στο Βερολίνο, αρχές του 1924. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί τον φιλοσοφικό σπόρο του Καζαντζάκη, ο οποίος δεν σταμάτησε να το επεξεργάζεται και να το βελτιώνει για πολλά χρόνια ακόμα. Δείγμα της αξίας που είχε η *Ασκητική* για τον ίδιο (Καζαντζάκη, 1998: 111-112).

Την ίδια περίοδο, το 1925, ξεκινά να γράφει την *Οδύσσεια*. Ένα έπος τεραστίων διαστάσεων το οποίο ολοκλήρωσε το 1938 στην Αίγινα (Beaton, 1996: 167). Παρά τη μεγάλη επιτυχία που γνώρισαν τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ίδιος εξομολογείται στον φίλο του Χρυσό Ευελπίδη και ενώ νοσηλεύεται πια στο νοσοκομείο της Κοπεγχάγης: «Βασικό έργο μου θεωρώ την *Οδύσσεια*. Το σκέφτηκα και το δούλεψα χρόνια πολλά, ώσπου να του δώσω την τελική του μορφή. Έπειτα από αυτό έρχεται η μετάφραση της *Ιλιάδας*, που έκανα μαζί με τον Γιάννη Κακρίδη. Τα άλλα έργα μου είχαν επιτυχία -και μάλιστα μεγαλύτερη από τα παραπάνω- γιατί εκφράζουν την ανησυχία μου, που

είναι και ανησυχία της εποχής. Γι' αυτό και το ύφος τους δεν είναι στρωτό, όσο θα έπρεπε, είναι κι αυτό ανήσυχο» (Ζεβελάκης, 2007: 53).

Το 1926 παίρνει διαζύγιο από τη Γαλάτεια, τη στιγμή που η σχέση του με την Ελένη Σαμίου έχει γίνει βαθύτερη.

Το 1930 απειλείται για πρώτη φορά από τις ελληνικές αρχές να δικαστεί ως άθεος, εξαιτίας του περιεχομένου της *Ασκητικής*, το οποίο προκάλεσε πολλές αντιδράσεις από την επίσημη Εκκλησία (Πρεβελάκης, 1984: 18-19).

Το 1938 φεύγει από τη ζωή ο πατέρας του Νίκου, Μιχάλης Καζαντζάκης. Η σχέση με τον πατέρα του ήταν πάντα ιδιαίτερη, καθώς τον φοβόταν και τον θαύμασε παράλληλα και ο θάνατός του τον συγκλόνησε ιδιαίτερα. Σε ένα από τα γράμματά του στον Πρεβελάκη αναφέρει: «*Η παιδική μου ηλικία ήταν γεμάτη άγριον αέρα· γιατί ο πατέρας μου, που είχε μέγιστη επίδραση πάνω μου, δεν ήταν άνθρωπος· ήταν θεριό· κι η μητέρα μου μια άγια, γλυκύτατη γυναίκα. Πήρα κι από τους δυο, κι όλη μου η αγωνία στάθηκε πάντα πώς να μπορέσω, χωρίς ν' ατροφήσω καμιά από τις δυο αυτές ρίζες μου, να φτάσω σε μια σύνθεση. Πολλά στο έργο μου ξηγούνται από τις δυο αυτές κληρονομημένες δυνάμεις, τις τόσο αντίθετες κι εχτρικές -αγριάδα, πείσμα, λαχτάρα, μοναξιά, σκληρότητα, από τη μια μεριά· καλοσύνη κι ανοχή και κατανόηση, από την άλλη*» (Πρεβελάκης, 1984: 21).

Το 1943 και ενώ είναι εγκλωβισμένος στο σπίτι του στην Αίγινα, λόγω της γερμανικής κατοχής, ολοκληρώνει το μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* το οποίο είχε αρχίσει δυο χρόνια πριν. Έχει ήδη ξεκινήσει η πιο παραγωγική, συγγραφικά, περίοδος του Καζαντζάκη και η πιο πετυχημένη εκδοτικά. Μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, γράφει μερικά από τα πιο επιδραστικά έργα του, όπως το *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* και *Οι Αδερφοφάδες*, ενώ πολλά έργα του μεταφράζονται και εκδίδονται στο εξωτερικό (Μεγάλη Βρετανία, Σουηδία, Δανία, Νορβηγία κ.α.) (Πρεβελάκης, 1984: 387-388).

Το 1953, ο Καζαντζάκης διώκεται και πάλι από την Ελληνορθόδοξη Εκκλησία με αφορμή τα βιβλία του *Ο καπετάν Μιχάλης* και *Ο τελευταίος πειρασμός*. Ένα χρόνο αργότερα, ο *Τελευταίος Πειρασμός* κατατάσσεται και από το Πάπα στα απαγορευμένα βιβλία (Αρκουδέας, 2015: 255-258). Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως για να εκδοθεί ο *Τελευταίος πειρασμός* χρειάστηκαν θυσίες, όχι μόνο από τον ίδιο τον Καζαντζάκη αλλά και από τον εκδότη του Γιάννη Γουδέλη. Ο Γουδέλης, όπως ο ίδιος αναφέρει, δέχτηκε απειλές για αφορισμό από την επίσημη Εκκλησία, κάτι που είχε συμβεί και προς τον ίδιο τον συγγραφέα και επιπλέον, εκδιώχθηκε ακόμα και από τα τυπογραφεία στα οποία επιχειρούσε να τυπώσει

το εν λόγω βιβλίο. Τελικά το βιβλίο εκδόθηκε και την πρώτη μισή μέρα είχε κιόλας πουλήσει 1.750 αντίτυπα (Γουδέλης, 1987: 254).

Τον Οκτώβρη του 1957, ο Καζαντζάκης πεθαίνει σε ηλικία 74 ετών, ύστερα από επιδημία ασιατικής γρίπης. Η τελευταία του επιστολή δημοσιεύεται σε εφημερίδα και αφορά την επιθυμία του να ταφεί στην Κρήτη. Αποτελούσε απάντηση μιας αναδημοσίευσης ενός άρθρου στην εφημερίδα *Έθνος* που υποστήριζε πως ο Καζαντζάκης δεν επιθυμούσε πια να επιστρέψει στην Ελλάδα, ούτε ζωντανός, ούτε νεκρός. Το άρθρο είχε αναδημοσιεύσει ο Αχιλλέας Μαμάκης (Ζεβελάκης, 2007: 62).

«Αγαπητέ κ. Μαμάκη,

Με κατάπληξη και με μεγάλη πίκρα διάβασα στο «Έθνος» πως η «France Soir» δημοσίευσε πως εγώ τάχα δήλωσα πως ούτε ζωντανός ούτε πεθαμένος δεν θα ξαναγυρίσω στην Ελλάδα.

Δεν παρακολουθώ τις γαλλικές εφημερίδες και δεν το 'δα να το αναιρέσω αμέσως, πως ήταν δυνατό εγώ να ξεστομίσω μια τέτοια βλαστήμια; Ντρέπουμε και να στοχάζομαι πως μπορεί να υπάρχει Έλληνας που να πιστέψει, ας είναι και για μια στιγμή, πως μπορούσα να πω έναν τέτοιο ανόσιο λόγο.

Θα ξαναγυρίσω σίγουρα στην Ελλάδα και θα με φάει σίγουρα το χώμα της Κρήτης.

Αντίπολις, 4-6-57

N. KAZANTZAKHS»

Είναι προφανής η πικρία που ένιωθε ο Καζαντζάκης για την αντιμετώπιση που είχε από μερίδα ανθρώπων στην Ελλάδα, την εποχή εκείνη. Φαίνεται ακόμα, από την επιστολή αυτή, η αγάπη του για την πατρίδα και ιδιαίτερα για τη γενέτειρά του, την Κρήτη, εκφράζοντας παράλληλα την επιθυμία του να ταφεί εκεί, νιώθοντας, προφανώς, πως το τέλος ήταν κοντά.

Κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, προτάθηκε επανειλημμένος για το Νόμπελ Λογοτεχνίας. Παρόλα αυτά, δεν το κέρδισε ποτέ, καθώς το ελληνικό κράτος, δεν παρέλειπε να στέκεται εμπόδιο στη φιλοδοξία του εκείνη. Αιτία ήταν η κόντρα του συγγραφέα, τόσο με την Εκκλησία όσο και με το ίδιο το κράτος για το οποίο αποτελούσε «κόκκινο πανί» (@ethnosonline, 2020).

Ο Φωτιάδης επιχειρεί να σκιαγραφήσει το προφίλ του Καζαντζάκη μέσα από το άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Εστία* (1977): «Πραγματικά, Ο Νίκος Καζαντζάκης στάθηκε ένας «ασυμβίβαστος». Αρνήθηκε πάντα το κάθε τι που θα μπορούσε να τον οδηγήσει σε όποια αποδοχή ή συμβιβασμό. Δεν ήταν ούτε ασκητής ούτε αναχωρητής. Αντίθετα δίψαγε να γνωρίσει τον κόσμο, να χαρεί τα πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα των γενεών που διάβηκαν, τις φυσικές ομορφιές του πλανήτη μας, τη ζωή στην κάθε χώρα, το αγκομαχητό των λαών για επιβίωση και τον αγώνα τους να κατακτήσουν κάποια καλύτερη ζωή. Αν συχνά αποτραβιόταν από την τριβή του κόσμου -αν προτιμούσε από την Αθήνα την Αίγινα, από το Παρίσι την Αντίμπερ- ήταν για να μπορεί να οικονομεί τον υλικό χρόνο που χρειαζόταν, για να δώσει μορφή σε όσα τον συγκίνησαν, σε όσα ονειροπόλησε, σε όσα αγάπησε» (Φωτιάδης, 1977: 45). Φαίνεται η προσπάθειά του να εξηγήσει καλύτερα το ποιος ήταν ο Καζαντζάκης και να καταρρίψει μύθους που τον ήθελαν να απομονώνεται από τον κόσμο και τελικά, πάντα να φεύγει. Δίνοντας, με τον τρόπο αυτό, την εξήγηση του στις τάσεις φυγής (για να γνωρίσει τον κόσμο) και απομόνωσης (για να βρίσκει χρόνο να δημιουργεί).

2 Η πολιτεία

Ο Καζαντζάκης είναι σήμερα κυρίως γνωστός για τα μυθιστορήματα που έγραψε αρκετά αργότερα στη σταδιοδρομία του, τη δεκαετία του '40 και του '50 δηλαδή. Μέχρι τότε είχε ασχοληθεί πρωτίστως με την ποίηση, αλλά και με το δράμα (Beaton, 1996, 161-162). Μερικά από τα είδη που καταπιάστηκε κατά καιρούς είναι, φυσικά, το μυθιστόρημα, η ποίηση, το θέατρο, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το δοκίμιο, οι φιλοσοφικές μελέτες και η αυτοβιογραφία (Καρατάσου, 2008: 296).

Για τον λόγο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να χωρίσουμε την εργογραφία του Καζαντζάκη σε δύο μέρη: εκείνη πριν και εκείνη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επειδή δεν αφορά το θέμα της εργασίας, επιλέχθηκε να αναφερθούν συνοπτικά μόνο τα έργα του Κρητικού συγγραφέα.

Η εργογραφία πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

- **1927:** Δημοσιεύεται η *Ασκητική* στο περιοδικό *Αναγέννηση*. Έργο σύντομο και αποφθεγματικό με στοχαστικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο. Ακολούθησε μια σειρά από επεξεργασίες και ανατυπώσεις του έργου που φτάνουν ως το 1944, όταν ο Καζαντζάκης εκμυστηρεύεται στον Πρεβελάκη πως η *Ασκητική* είναι πια ολοκληρωμένη (Πρεβελάκης, 1984: 194).

- **1927 – 1941:** Εκδίδεται μια σειρά από τόμους με τίτλο *Ταξιδεύοντας*. Πρόκειται για έργα που μεταφέρουν τις εμπειρίες του συγγραφέα από τα ταξίδια του στην Κίνα, την Ιαπωνία, την Ιταλία, την Ισπανία, την Αίγυπτο, τη Ρωσία κ.α. (@Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών).
- **1938:** Εκδίδεται η *Οδύσσεια*. Ένα έπος με 33.333 δεκαεπτασύλλαβους ιαμβικούς στίχους. Αποσπάσματα του έργου είχαν κατά καιρούς δημοσιευτεί σε διάφορα περιοδικά (@Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη)
- **1938 – 1948:** Κατά την περίοδο αυτή ο συγγραφέας παρουσιάζει μία σειρά από δράματα εμπνευσμένα τόσο από την αρχαία όσο και από τη σύγχρονη εποχή. Ακολουθούν οι τίτλοι των έργων: *Προμηθέας*, *Καποδίστριας*, *Κούρος* (ή *Θησέας*), *Νικηφόρος Φωκάς*, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*, *Χριστόφορος Κολόμβος* (@Ιστορικό Μουσείο Κρήτης).

Η εργογραφία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

- **1946 – 1957:** Περίοδος η οποία περιλαμβάνει τα πιο γνωστά, στο ευρύ κοινό, μυθιστορήματα του Νίκου Καζαντζάκη. Πρόκειται για τα: *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, *Ο καπετάν Μιχάλης*, *Ο τελευταίος πειρασμός*, *Ο φτωχούλης του Θεού* και *Αναφορά στον Γκρέκο* (@Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών). Κατά την περίοδο αυτή ο Καζαντζάκης είναι πολύ ενεργός εκδοτικά, ενώ έχει ήδη κάνει στροφή στο μυθιστόρημα. Αναλυτικότερα η συγκεκριμένη περίοδος παρουσιάζεται στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

3 Τα χαρακτηριστικά των μυθιστορημάτων της μεταπολεμικής περιόδου

3.1 Η στροφή στο μυθιστόρημα

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μεταπολεμική περίοδος βρήκε τον Καζαντζάκη ιδιαίτερα παραγωγικό εκδοτικά, ενώ παράλληλα του προσέφερε τεράστια αναγνώριση εντός και εκτός συνόρων. Από τον *Βίο και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946), τον *Καπετάν Μιχάλη* (1953), το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (1954), τον *Τελευταίο πειρασμό* (1955) κ.α. ως την *Αναφορά στον Γκρέκο* (1961), που αποτελεί την αυτοβιογραφία του δημιουργού, ο Καζαντζάκης γνώρισε την επιτυχία και την καθιέρωση. Με την *Αναφορά στον Γκρέκο* μάλιστα, αν και δεν είναι η τελευταία του εκδοτική επιτυχία -ακολούθησαν ο *Φτωχούλης του Θεού* και οι *Αδερφοφάδες*- καταφέρνει και μυθοποιεί τον βίο του μέσα από την εξιστόρηση των σταδίων των φιλοσοφικών του αναζητήσεων, από τα παιδικά χρόνια στην Κρήτη μέχρι την καταξίωση (Καρατάσου, 2008, 298). Ο ίδιος μάλιστα αναφέρει ως «Οδοιπορικό της πορείας του ανάμεσα στους ανθρώπους, στα πάθη και στις ιδέες» το έργο του εκείνο (Καζαντζάκης, 1982: 9-13).

Το μεταπολεμικό έργο του Καζαντζάκη ανταποκρίνεται άριστα στις ανάγκες της Ευρωπαϊκής κουλτούρας της εποχής. Μια ανάγκη που διψούσε για τις τέχνες που προέβησαν τη μοναδικότητα του ατόμου και τα δικαιώματά του, τις μεγάλες δυνατότητες της ατομικότητας, απαλλαγμένης από κάθε όριο και με οδηγό την καρδιά και το ένστικτο. Τα σημάδια που είχαν αφήσει οι συνεχείς πόλεμοι τις τελευταίες δεκαετίες, ενίσχυσαν τον Υπαρξισμό και κατά συνέπεια την αναζήτηση του νοήματος της ζωής, επηρεάζοντας τους σύγχρονους της εποχής συγγραφείς, μεταξύ των οποίων και τον Καζαντζάκη (Bien, 2001: 214).

3.2 Το χρονο-τοπικό πλαίσιο

Τα έργα του Καζαντζάκη, όπως αναφέρει ο Beaton, τοποθετούνται σε αγροτικά τοπία και συνήθως, χρονολογικά, στο παρελθόν. Χαρακτηριστικά του ηθογραφικού ρεαλισμού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Beaton, 1996: 165-166). Η Κρήτη «φιλοξενεί» τον Ζορμπά και τον Καπετάν Μιχάλη, το Καστέλο, ένα μικρό χωριό της Ηπείρου, γίνεται τόπος εξέλιξης της πλοκής των *Αδερφοφάδων* κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, ενώ το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* διαδραματίζεται στη Λυκόβρυση, ένα ελληνικό χωριό της Ανατολής. Η επιλογή των αγροτικών τοπίων, αποτελεί συνειδητή επιλογή και συνδυαστικό κρίκο μεταξύ των έργων του Καζαντζάκη κατά τη συγκεκριμένη, ιδιαίτερα παραγωγική, λογοτεχνική περίοδο (Καρατάσου, 2008: 299).

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της υπαίθρου στο απόσπασμα από την εισαγωγή των *Αδερφοφάδων* στο πρώτο κεφάλαιο: «Ο ήλιος είχε δύσει στον Καστέλο, είχε πλημυρίσει τις στέγες, ξεχείλιζε τώρα και χύνονταν στα λοζιά, όλο ανήφορο και κατήφορο σοκάκια και ξεσκέπαζε ανελύπητα την τραχιάν ασκήμια του χωριού. Άγριο, σταχτόμαυρο, τα σπίτια του όλο ξερολιθιά, οι πόρτες χαμηλές, έσκυβες για να μπεις, και μέσα σκοτάδι. Μύριζαν οι αυλές καβαλίνα, βερβελίδα και βαριά βόχα ανθρώπου. Κανένα σπίτι δεν είχε στην αυλή του δέντρο, μήτε βασιλικό ή μ' ένα κόκκινο γαρούφαλο, παντού πέτρα πάνω στην πέτρα. Κι οι ψυχές, που κατοικούσαν ανάμεσα στις πέτρες ετούτες, ήταν σκληρές κι αυτές κι αφιλόξενες. Βουνό, σπίτια, άνθρωποι, όλοι ήταν από την ίδια στουρναρόπετρα» (Καζαντζάκης, 2004: 9). Το Καστέλο, περιγράφεται από τον Καζαντζάκη ως ένας τόπος άγριος, σκληρός κι αφιλόξενος, θέλοντας έτσι να δώσει όχι μόνο την περιγραφή της αγροτικής κοινότητας αλλά και την αγριότητα του εμφυλίου πολέμου.

Επιπλέον στον Ζορμπά ο δραματικός χρόνος του μυθιστορήματος προηγείται της συγγραφής του κατά είκοσι χρόνια περίπου, με την υπόθεση να διαδραματίζεται σε μια

αγροτική περιοχή της Κρήτης (Beaton, 1996: 229-230). Ακόμα, ο Καπετάν Μιχάλης, ένα έργο με το οποίο ο Καζαντζάκης μυθοποιεί τον πατέρα του, είναι εμπνευσμένο από τα παιδικά χρόνια του συγγραφέα στο Ηράκλειο της Κρήτης και αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα της τάσης του Καζαντζάκη να μιλά για το παρελθόν, μέσα από τα μυθιστορήματά του (Πολίτης, 2015: 277-278).

Στο ίδιο μοτίβο, με την πλοκή να εκτυλίσσεται στα βάθη της Μικράς Ασίας λίγο πριν την καταστροφή του 1922, κινείται και το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Το δίπολο του παρελθόντος με την αγροτική κοινότητα βρίσκει έδαφος και σε αυτό το έργο του Καζαντζάκη (Beaton, 1996: 163).

3.3 Η θεματική

Η αντίθεση, σύμφωνα με την Καρατάσου, είναι εκείνη που σκεπάζει κάθε άλλο χαρακτηριστικό της θεματικής των έργων του Καζαντζάκη. Καρδιά-νους, πνευματική μετουσίωση-ύλη, παλιό-νέο, χόμα-ουρανό, μονιμότητα-μεταβολή κ.α. (Καρατάσου, 2008: 300).

Μελετώντας -και πάλι- το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, βρίσκουμε την αντίθεση στην οποία αναφέρεται η Καρατάσου, ανάμεσα στις υλικές δεσμεύσεις του Ζορμπά και τις πνευματικές ανησυχίες του Σταυριδάκη. Δυο εντελώς αντίθετα μοντέλα ζωής τα οποία, κατά τον Καζαντζάκη, οδηγούν, από άλλο δρόμο, στην ίδια κορυφή. «*Όμοια ανηφορικοί κι αντρίκιοι κι οι δυο δρόμοι, και μπορούν να φέρουν κι οι δυο στην κορυφή. Να ενεργείς σα να μην υπάρχει θάνατος και να ενεργείς έχοντας στο νου σου κάθε στιγμή το θάνατο είναι, ίσως ένα, μα τότε, όταν με ρώτησε ο Ζορμπάς, δεν το ' ζερα*» (Καζαντζάκης, 2007: 46). Βλέπουμε την αντίθεση από το συγκεκριμένο απόσπασμα καθώς ο Ζορμπάς, ένας άνδρας που ζει τη ζωή του χωρίς όρια, χωρίς σκέψεις για το αύριο, συναντιέται με τον Σταυριδάκη, έναν άνθρωπο φιλόδοξο, μετρημένο και ορθολογιστή, ο οποίος νιώθει δέος μπροστά στον φαινομενικά ρηχό και χωρίς πνευματικές ανησυχίες εργάτη του.

Σε περίοπτη θέση βρίσκεται, για τον Καζαντζάκη ο όρος «ελευθερία». «*Η ανώτατη αρετή δεν είναι να 'σαι ελεύτερος, παρά να μάχεσαι για την ελευτερία*» (Καζαντζάκης, 1971: 87). Κι ακόμα: «*Να λευτερωθείς από ένα πάθος, υπακούοντας σ' ένα άλλο υψηλότερο... Μα μήπως κι αυτό δεν είναι σκλαβιά; Να θυσιάζεσαι για μιαν ιδέα, για τη ράτσα σου, για το Θεό; Ή μήπως όσο πιο ψηλά στέκεται ο αφέντης σου τόσο και πιο μακραίνει το σκοινί της σκλαβιάς μας, πηδούμε τότε και παίζουμε σε πολύ πλατύχωρο αλώνι, πεθαίνουμε χωρίς να βρούμε την άκρα του, κι αυτό το λέμε ελευτερία;*» (Καζαντζάκης, 2007: 35-36). Είναι προφανής η τάση

των ηρώων του Καζαντζάκη για την αναζήτηση της ελευθερίας. Μια ελευθερία η οποία μοιάζει να μην κατακτιέται ποτέ, όμως ο μόνος τρόπος για να την προσεγγίσει κάποιος παραμένει η αναζήτηση των ορίων του. Τα όρια όσο τα πλησιάζεις, κατά τον Καζαντζάκη, τόσο εκείνα απομακρύνονται και σου δημιουργούν την ψευδαίσθηση της ελευθερίας. Φαίνεται πως γκρεμίζοντας την ελευθερία, που ίσως κάποιος έχει κατακτήσει, μπορεί να βρει μια άλλη, μεγαλύτερη και πιο ουσιαστική από την προηγούμενη, με τη μάχη αυτή να μην τελειώνει ποτέ.

Στο σημείο αυτό, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στην «κραυγή» στα έργα του Καζαντζάκη. Με την «κραυγή», ο συγγραφέας, δηλώνει το πάθος, την ιδέα, τον πόνο που κρύβει κανείς μέσα του αλλά δεν τολμά να εκφράσει. Κι όταν συμβεί, όλα εκείνα τα συναισθήματα ξεσπούν και γίνονται κραυγή (Bien, 2001: 117). «- Ποιος σε τυραννάει; Ο νέος αγνογόλασε, έκαμε ν' αποκρυθεί: «Ο Θεός», μα κρατήθηκε, ετούτη ήταν η μεγάλη μέσα του κραυγή, δεν ήθελε να την αφήσει να φύγει από το στόμα του» (Καζαντζάκης, 1955: 154). Στο απόσπασμα από τον *Τελευταίο πειρασμό* συναντάμε την καταπιεσμένη αίσθηση του Ιησού πως ο Θεός τον τυραννά. Μια αίσθηση που δεν τολμά να ξεστομίσει και γίνεται σιγά σιγά μέσα του μια καταπιεσμένη κραυγή. Η «κραυγή» μπορεί να είναι οτιδήποτε δεν τολμά κανείς να εξωτερικεύσει, στα έργα του Καζαντζάκη, υπό την πίεση του φόβου.

3.4 Οι χαρακτήρες

Οι χαρακτήρες χωρίζονται, σε δυο μέρη. Σύμφωνα με την Καρατάσου, είναι εκείνοι που διευκολύνουν τη διαδικασία της πνευματικής μετουσίωσης και εκείνοι που την εμποδίζουν. Είναι, ωστόσο, γεγονός πως εκείνος που ακολουθεί με πείσμα την πορεία προς την πνευματική μετουσίωση, στο τέλος πεθαίνει (Καρατάσου, 2008: 301). Με τον τρόπο αυτό, ο συγγραφέας, πιστοποιεί με κάποιο τρόπο τον δύσκολο δρόμο, τον ανηφορικό που δεν μπορεί να οδηγήσει πουθενά αλλού, παρά μόνο στον θάνατο. «- Κι αυτό, το πνεύμα της αλήθειας που λες, κι αυτό θα σταυρωθεί, όσο θα υπάρχουν, ραβή μου, άνθρωποι, το πνεύμα θα σταυρώνεται, να το ξέρεις. Μα δεν πειράζει, πάντα κάτι απομένει, κι αυτό, σου λέω, μας φτάνει.

- Δε με φτάνει εμένα: Φώναξε ο Ιησούς απελπισμένος.

Ταράχτηκε ο Ιάκωβος ν' ακούσει την πονεμένη κραυγή, ζύγωσε, έπιασε το χέρι του δασκάλου:

- Δε σε φτάνει, ραβή μου, είπε, και γι' αυτό σταυρώνεσαι, συγχωρέσε με που σου αντιμίλησα» (Καζαντζάκης, 1955: 217). Το τέλος του Ιησού είναι κοντά, όπως κι ο ίδιος παραδέχεται, στο απόσπασμα από τον *Τελευταίο πειρασμό*. Ύστερα από μια ιστορία γεμάτη από δυσκολίες και πάθη, ο Ιησούς ούτε δικαιωμένος νιώθει ούτε ήσυχος με τη συνείδησή του.

Ο χαρακτήρας του Ζορμπά έχει όλα εκείνα τα στοιχεία του παραδοσιακού Έλληνα αγρότη. Φέρει έναν πρωτόγονο τρόπο ζωής και εργασίας, αναφέρει ο Beaton, ο οποίος ωστόσο, κουβαλά φιλοσοφικές ανησυχίες, ανώτερες καμιά φορά, και τέτοιες που μπορούν να προβληματίσουν (Beaton, 1996: 163-164). Επιπλέον, ο Πολίτης αναφέρεται στην ξεχειλισμένη ζωτική ορμή του Ζορμπά, που προβάλλεται ως μη κοινωνικός, πρωτόγονος ίσως και προκαλεί την καλοπροαίρετη ζήλια του πολιτισμένου, στοχαστικού Σταυριδάκη που στέκεται και τον θαυμάζει (Πολίτης, 2015: 276-277).

4 Οι φιλοσοφικές καταβολές του Ν. Καζαντζάκη

«Το έργο του Καζαντζάκη δεν μπορεί να κατανοηθεί ως προς τη θεματική και τη μορφή του, ούτε να αποτιμηθεί σωστά, αν δεν ληφθούν υπόψη οι φιλοσοφικές και ιδεολογικές του προϋποθέσεις. Η έρευνα, ιεραρχώντας τις οφειλές του συγγραφέα σε θρησκείες, φιλοσοφίες και ιδεολογίες, σταματά περισσότερο στις επιδράσεις από τη φιλοσοφία του Friedrich Nietzsche (1844-1900) και του Bergon (1859-1941), οι οποίες υπήρξαν καθοριστικές για τη συγγραφική του διαμόρφωση» (Καρατάσου, 2008: 295). Με βάση το παραπάνω απόσπασμα από την εισαγωγή του κεφαλαίου *Οι φιλοσοφικές καταβολές του έργου του Καζαντζάκη* στον τόμο του ΕΑΠ για τις σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό, γίνεται εύκολα κατανοητό πόσο άρρηκτα συνδεδεμένο είναι το έργο του Νίκου Καζαντζάκη με τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις. Εξίσου μεγάλη επιρροή, εξάλλου, όπως προκύπτει από τις επιστολές του Καζαντζάκη προς τον Πρεβελάκη, έχουν ασκήσει στη δόμηση της φιλοσοφίας του ο Χριστός, ο Βούδας αλλά και ο Ζορμπάς (Πρεβελάκης, 1984: νζ'). Κρίνεται λοιπόν αναγκαίο να αφιερώσουμε την ενότητα αυτή στον φιλόσοφο Καζαντζάκη, στις επιρροές που δέχτηκε ώστε να διαμορφωθεί η δική του στάση ζωής και τέλος να φτάσουμε στις ιδέες και τα ιδανικά που έτσι κι αλλιώς μας αφορούν περισσότερο στην εργασία αυτή.

4.1 Ο Νίτσε

Η επιρροή του Καζαντζάκη από τον Νίτσε είναι εμφανής σε σημαντικό βαθμό, αν σκύψει κανείς και μελετήσει σε βάθος την κοσμοθεωρία του συγγραφέα, όπως πολύ γρήγορα διαμορφώνεται από τις πρώτες κιάλας δεκαετίες της πορείας του στη λογοτεχνία. Η σύλληψη του υπερανθρώπου αλλά και το στοιχείο της απιστίας είναι δύο στοιχεία που συνυπάρχουν με τον συγγραφέα μέχρι το τέλος της ζωής του (Πολίτης, 2015: 277). Ακολουθούν μερικά μόνο από εκείνα τα στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη σύνδεση σύμφωνα με τον Bien:

- Αποθέωση της πράξης και απαξίωση του λόγου στο πεδίο της.
- Αποδοχή του ανορθολογισμού, του ενστικτώδους και του παρορμητικού.
- Το να συντρίβουμε τις παλιές αξίες είναι μια ηθική προσταγή, αν θέλουμε να γεννηθούν καινούργιες (Bien, 2001: 212).

Εκμυστηρεύεται στον Παντελή Πρεβελάκη σχετικά με τη γνωριμία του με τον Νίτσε: «Στο Παρίσι, στη *Bibliothèque Sainte – Genevieve*. Μια άγνωστη κοπέλα με πλησίασε, κρατώντας ένα βιβλίο ανοιχτό με φωτογραφία. Έκρυψε με το χέρι της τ' όνομα κάτω από τη φωτογραφία και μου είπε: *Να τη η φωτογραφία σας! Εσείς είστε;*» Ξαφνιάστηκα. Αλήθεια: μέτωπο, μάτια, βλέμμα, απaráλλαχτα. Μονάχα τα μουστάκια έλειπαν. Ήταν ο Νίτσε. Από τη μέρα εκείνη τον μελέτησα πολύ, τον αγάπησα πολύ κι έγραψα μια μονογραφία: *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία του δικαίου. Ταξίδεψα επίτηδες ν' ακολουθήσω τα χνάρια του: Από το μικρό χωριουδάκι Rocken της Γερμανίας, όπου γεννήθηκε, στο Naumburg στο πατρογονικό, σπíti που έζησε, έπειτα Basel, όπου ήταν καθηγητής, Engadine, Riviera, Τουρίνο, Nice*» (Ζεβελάκης, 2007: 59).

Είναι διάχυτος ο ενθουσιασμός του Καζαντζάκη για τον Νίτσε, καθώς δεν αρκέστηκε μόνο στη μελέτη του έργου του αλλά ταξίδεψε στα μέρη στα οποία έζησε ο Γερμανός φιλόσοφος για να ταυτιστεί τελικά μαζί του. Εξάλλου, κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, ο Καζαντζάκης, ασχολήθηκε με τη μετάφραση έργων του Νίτσε στα ελληνικά όπως το *Η γέννησις της τραγωδίας* (1912) και το *Τάδε έφη Ζαρατούστρας* (1913) παραδίδοντάς τα στο ελληνικό κοινό (Καζαντζάκη, 1998: 61-62).

Εξάλλου, η επαφή του Καζαντζάκη με το έργο του Νίτσε είναι εκείνη που σηματοδοτεί την αμφισβήτηση προς τη θρησκεία των πατέρων του. Αναφέρει ο ίδιος σε ένα από τα γράμματά του προς τον Πρεβελάκη: «*Στην αρχή, ο Νίτσε, με κατατρόμαξε, τίποτα δεν του έλειπε: αναίδεια κι αλαζονεία, μυαλό απροσκύνητο, λύσσα καταστροφής, σαρκασμός, κονιτισμός, ανόσιο γέλιο – όλα τα νύχια, τα δόντια και τα φτερά του Εωσφόρου, μα με είχε συνεπάρει η ορμή του κι η περγάνεια, με είχε μεθύσει ο κίντυνος, και βυθιζόμουν μέσα στο έργο του με λαχτάρα και τρόμο, σα να 'μπαινα σε βουερή ζούγκλα, γεμάτη πεινασμένα θερία και ζαλιστικά σερνικολούλουδα. Ανόσιες μου φάνταζαν βλαστήμιες τα κηρύγματα του, κι ο Υπεράνθρωπος του δολοφόρος του Θεού. Κι όμως μια μυστική γοητεία είχε ο αντάρτης ετούτος, μαυλιστικό ζόρκι τα λόγια του, που ζάλιζε και μεθούσε κι έκανε την καρδιά σου να χορεύει*» (Πρεβελάκης, 1984: 25). Η πρώτη ετούτη εμπειρία του Καζαντζάκη διαβάζοντας το έργο του Νίτσε, όπως περιγράφεται στο συγκεκριμένο απόσπασμα, αποτυπώνει με σαφήνεια τις επιρροές που

δέχτηκε και αποτύπωσε στο μετέπειτα έργο του. Η αμφισβήτηση της θρησκευτικής παράδοσης, είναι εμφανής σε έργα όπως *Ο τελευταίος πειρασμός*, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* κ.α. με τον σπόρο της απιστίας να ανθεί μέσα του. Με τη διατριβή του, λέει ο Πρεβελάκης, με τίτλο *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας* (Ηράκλειο, 1909), επιχειρεί να εξουσιάσει την πνευματική εμπειρία του έπειτα από την πρώτη του επαφή με το έργο του Νίτσε (Πρεβελάκης, 1984: 26).

4.2 Ο Μπερξόν

Ο Μπερξόν, ως δεύτερος πυλώνας διαμόρφωσης της φιλοσοφίας του Καζαντζάκη, γίνεται αντιληπτός στο πρόσωπο του Αλέξη Ζορμπά. Να θυμίσουμε στο σημείο αυτό πως κατά τον ιδεαλισμό, η πρωταρχική υπερβατική οντότητα και πηγή ζωής -δηλαδή ο Θεός- αντικαθίσταται από την έννοια της ζωτικής ορμής. Ο άνθρωπος κατά τη διάρκεια της ζωής του θα πρέπει να έχει, στο έπακρο εξαντλήσει τη ζωτική αυτή ώθηση, μετουσιώνοντας την υλική του υπόσταση σε πνευματική (Καρατάσου, 2008: 295-296).

Η ζωτική ορμή που πρεσβεύει ο Καζαντζάκης δεν θα μπορούσε να βρει αρτιότερη εφαρμογή στον άνδρα που, παρά τις δυσκολίες της ζωής, βρίσκει πάντα έναν λόγο για να γιορτάσει, να χορέψει, να απολαύσει τις επίγειες πηγές ζωής, όπως το κρασί, η φιλία, το γυναικείο κορμί κ.α. Ο λόγος για τον μυθιστορηματικό ήρωα του Καζαντζάκη, Αλέξη Ζορμπά. Ακολουθεί απόσπασμα από το αντίστοιχο βιβλίο:

«Ο Ζορμπάς έμεινε με μισάνοιχτο στόμα· πολεμούσε να καταλάβει, δεν τολμούσε να πιστέψει τόση ευτυχία. Αξαφνα μπήκε στο νόημα· χύθηκε απάνω μου, με άρπαξε από τον ώμο.

- *Χορεύεις; με ρώτησε με λαχτάρα· χορεύεις;*
- *Όχι.*
- *Όχι;!*

Κρέμασε τα χέρια κατάπληχτος.

- *Καλά, είπε σε λίγο τότε να χορέψω εγώ, αφεντικό. Στάσου πιο πέρα, να μη σε αναποδογυρίσω. Χάι! Χάι!*

Έδωκε ένα σάλτο, πετάχτηκε έξω από την παράγκα, πέταξε τα παπούτσια του, το σακάκι, το γιλέκο, ανασήκωσε τα πανταλόνια ως τα γόνατα, άρχισε να χορεύει. Το μούτρο του, μουντζαλωμένο ακόμα από το κάρβουνο, ήταν κατασκότεινο· τα μάτια του γυάλιζαν κατάσπρα.

Χύθηκε στο χορό, χτυπούσε τα παλαμάκια, πηδούσε, στρουφογύριζε στον αγέρα, έπεφτε κάτω με λυγισμένα γόνατα κι αντιπηδούσε ανάερα καθιστός, σα λάστιχο. Άξαφνα τινάζονταν

πάλι αψηλά στον αγέρα, σα να το 'χε βάλει πείσμα να νικήσει τους μεγάλους νόμους, να κάνει φτερά και να φύγει. Ένιωθες μέσα στο σαρακοφαγωμένο αυτό ταγαριασμένο κορμί την ψυχή να μάχεται να συνεπάρει τη σάρκα και να χυθεί μαζί της, αστροβολίδα, μέσα στο σκοτάδι. Τίναζε η ψυχή το κορμί, μα αυτό έπεφτε, δε βαστούσε πολλή ώρα στον αγέρα, το ξανατίναζε, ανήλεη, λίγο τώρα πιο αψηλά, μα πάλι το έρμιο ξανάπεφτε αγκομαχώντας.

Ο Ζορμπάς μάζευε τα φρύδια, το πρόσωπό του είχε πάρει ανησυχαστικιά σοβαρότητα· δε σκλήριζε πια· με σφιγμένα τα δόντια ο Ζορμπάς μάχονταν να φτάσει το αδύνατο.

- Ζορμπά, Ζορμπά, φώναζα· φτάνει!

Φοβόμουν μην ξαφνικά από την τόση φόρα δε βαστάζει το γέρικο κορμί του και σκορπίσει στον αγέρα θρύμματα.

Φώναζα, μα πού ν' ακούσει ο Ζορμπάς τις φωνές του χωμάτου· το σπλάχνο του είχε γίνει σαν τού πουλιού. [...]

- Ζορμπά, Ζορμπά, φώναζα· φτάνει!

Ο Ζορμπάς κουκούβισε στο χώμα, λαχανιασμένος. Το πρόσωπό του έλαμπε ευτυχισμένο. Τα γκρίζα μαλλιά του είχαν κολλήσει στο κούτελό του κι ο ιδρώτας κουρνέλιαζε στα μάγουλά του και στο πηγούνι, ανακατεμένος με κάρβουνο.

Εσκυφα απάνω του ανήσυχος.

- Αλάφρωσα, είπε σε λίγο· σα να μου πήραν αίμα. Τώρα μπορώ να μιλήσω.

Μπήκε μέσα στην παράγκα, ανακάθισε μπροστά από το μαγκάλι, κι έλαμπε το πρόσωπό του.

- Τι σ' έπιασε κι άρχισες το χορό;

- Τι ήθελες να κάμω, αφεντικό; Πλαντούσα από την πολλή χαρά μου· έπρεπε να ξεσκάσω.

Και πώς μπορεί να ξεσκάσει ένας άνθρωπος; Με τα λόγια; Πφφ! [...]

 (Καζαντζάκης, 2007: 127-129).

Στο απόσπασμα που προηγήθηκε, ο Ζορμπάς, ξαναμμένος, ξεκινάει να χορεύει. Εξτασιάζεται και, αφού το αφεντικό του δεν ακολουθεί, χορεύει μόνος του, πληρώνοντας έτσι μια εσωτερική ανάγκη. Φιγούρα του μπερξονισμού, ο Ζορμπάς πράττει με την διαίσθηση, την ενόραση και όχι με τη λογική (Πρεβελάκης, 1984: λη').

Την παραπάνω παρατήρηση έρχεται να επιβεβαιώσει και ο Νίκος Αυγέρης αναφερόμενος στον μυθιστορηματικό ήρωα του Καζαντζάκη στην εφημερίδα *Αυγή* το 1965. «Ο Αλέξης Ζορμπάς εκφράζει, κατά τον Καζαντζάκη, τον ιδεώδη τύπο του φυσικού ανθρώπου, του ανθρώπου σαν αρσενικού ζώου, του πληθωρικού από ζωτική ορμή, που οι αισθήσεις του κι οι σωματικές του γενικά ιδιότητες βρίσκονται στην πλήρη ακμή τους και λειτουργούν αυτόματα με

την πλήρη τους απόδοση. Ο φυσικός αυτός άνθρωπος ξεχειλίζει και ξεπερνά τα φυσικά καλούπια του, σύμφωνα με το πνεύμα της μπερζονικής φιλοσοφίας.» («Αυγή», 1965).

4.3 Ο Βούδας

Ο Καζαντζάκης, από πολύ νωρίς, γοητεύεται από τον Βούδα. Δεν είναι ο μόνος διανοούμενος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα που ασπάζεται τη φιλοσοφία του Βούδα, όμως ο Καζαντζάκης γίνεται ο πιο ένθερμος υποστηρικτής του νεαρού πρίγκιπα που εγκαταλείπει τα πλούτη και την άνετη ζωή με σκοπό την ενασχόληση με την επίλυση των προβλημάτων της ανθρωπότητας (Πρεβελάκης, 1984: 189). Φαίνεται να γεννιέται ή να ενισχύεται, με τον Βούδα, η πεποίθηση πως τα υλικά αγαθά λειτουργούν ανασταλτικά στην πορεία του ανθρώπου προς την αυτοπραγμάτωση. Αναφέρει ο ίδιος σε ένα από τα γράμματά του από την Αίγινα το 1936: «...Κουράζομαι πολύ, ολημέρα είμαι στο γιαπί, μήτε τρώω πια μήτε κοιμούμαι. Υψώθηκαν οι περισσότεροι τοίχοι, δεν είναι αυτό σπίτι, είναι φρούριο... θα γίνει εξαίσιο παλάτι. Είμαι βέβαιος και χαίρομαι, που θα χαρείτε και Σεις. Μονάχα στα κουφώματα να υποχωρήσει ο Δούρας... Σας κουράζω με το σπίτι, μα ο Βούδας έχει δίκιο: Όποιος χτίζει σπίτι γίνεται πόρτα και παραθύρι...» (Καζαντζάκη, 1998: 400).

Η επιρροή του Καζαντζάκη από τον Βούδα, έχει συχνά παρουσία στα έργα του. Ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης, στον *Φτωχούλη του Θεού*, ακολουθεί τον δρόμο του Βούδα, αποτινάσσοντας από πάνω του κάθε τι υλικό, κάθε κοσμική απόλαυση, με σκοπό την εσωτερική πλήρωση. Οι νέοι που καλούνται να παραστήσουν τους μαθητές και τον ίδιο τον Ιησού στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ακολουθούν και πάλι τη φιλοσοφία του Βούδα, αφήνοντας πίσω τους την καλή ζωή, κάποιοι μάλιστα προέρχονται από εύπορες οικογένειες, για να βοηθήσουν τους πεινασμένους ξενομπάτες.

Ο Βούδας φαίνεται να απασχολεί πολύ τον Καζαντζάκη καθώς το 1921 έγραψε έναν έμμετρο *Βούδα* σε 3.000 στίχους τον οποίο όμως κατέστρεψε. Την ίδια τύχη είχε και η δεύτερη προσπάθεια του συγγραφέα, σε πεζό λόγο αυτή τη φορά, το 1922 στο Βερολίνο. Σύμφωνα με τον Πρεβελάκη, το 1931 ο Καζαντζάκης ξεκινά να γράφει και πάλι τον *Βούδα* που δεν τυπώθηκε ποτέ (Πρεβελάκης, 1984: 148). Επιπλέον την ίδια περίοδο, σύμφωνα με την Ελένη Καζαντζάκη, ξαναδουλεύει την τραγωδία *Βούδας* που ενδεχομένως δεν ολοκλήρωσε και πάλι (Καζαντζάκη, 1998: 112). Το 1932, γράφει ένα σενάριο για τον Βούδα, ενώ το 1941, στην Αίγινα πια, τελειώνει την τραγωδία *Γιανγ-Τσε*, η δεύτερη μορφή της οποίας ολοκληρώνεται το 1943. Τελικά, το έργο παίρνει τον τίτλο *Βούδας* και εκδίδεται το 1956 (@Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη).

4.4 Ο Χριστός

Σε ένα από τα γράμματα του Καζαντζάκη προς την Ελένη Σαμίου, από την Οδησό, αναφέρει: «*Όλα τούτα μικρά και δεν αγγίζουν τα μεγάλα κύματα των ανθρώπων. Μονάχα η θρησκεία κι η πράξη -μονάχα ένας Χριστός ή ένας Λένιν- αξίζει σήμερα να ζει. Οι άλλοι υπάρχουν, για να τον περιμένουν ή το πολύ να τον προετοιμάζουν με τις άναρθρες, επαρχιακές κραυγές τους...*» (Καζαντζάκη, 1998: 211). Η σχέση του Καζαντζάκη με τον Χριστό είναι διαχρονική και κρατά από τα παιδικά του χρόνια, ως τα χρόνια της αναζήτησης.

Στον *Τελευταίο πειρασμό*, ένα από τα ώριμα έργα του Καζαντζάκη, που παρουσιάζεται η ενήλικη ζωή του Ιησού, ο συγγραφέας δημιουργεί τον δικό του Χριστό, απαλλαγμένο από τις βιβλικές αναφορές και εστιάζει στην ψυχολογία και τον πνευματικό αγώνα τον οποίο δίνει (Καρατάσου, 2008: 304-306).

Ο Μανόλης, στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ενσαρκώνει τον Χριστό, νέος, ταπεινής καταγωγής και με αγνές προθέσεις ακολουθεί το πεπρωμένο του και τελικά πεθαίνει. Και σε αυτή την περίπτωση, ο Καζαντζάκης, επιλέγει να δημιουργήσει τον δικό του Χριστό, κρατώντας όμως την ταπεινότητα αλλά και το σκληρό του τέλος.

Ο Χριστός βρίσκεται λίγο πολύ σε όλα τα μεταπολεμικά έργα του Καζαντζάκη, καθώς βασική του αρχή παραμένει ο δύσκολος δρόμος, η άρνηση της καλοπέραςης και η αναζήτηση της εσωτερικής πλήρωσης. Η υπεροχή, με λίγα λόγια, του πνεύματος έναντι της ύλης. Στο απόσπασμα που ακολουθεί από το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* παρουσιάζεται συμπυκνωμένη η στάση του Καζαντζάκη απέναντι στον Χριστό, έτσι όπως εκείνος τον ερμηνεύει: «*Ο Χριστός ο δικός μας είναι φτωχός, κατατρεγμένος, χτυπάει τις πόρτες και κανένας δεν του ανοίγει, ο Χριστός ο δικός σας είναι πλούσιος κοτζαμπάσης, τα 'χει φτιαγμένα με τον Αγά, μανταλώνει την πόρτα του και τρώει. Ο Χριστός ο δικός σας διαλαλεί "Δίκαιος είναι ο κόσμος τούτος, τίμιος, σπλαχνικός, μου αρέσει, αφορεσμένος όποιος σηκώνει το χέρι να τον κουνήσει!" Ο Χριστός ο δικός μας, ξυπόλυτος κοιτάζει τα κορμιά που πεινούν, τις ψυχές που πλαντούν, φωνάζει "Άδικος είναι, άτιμος, άσπλαχνος ο κόσμος τούτος, πρέπει να γκρεμιστεί!"*» (Καζαντζάκης, 2012: 344-345).

4.5 Ο Ζορμπάς

Πίσω από τον μυθιστορηματικό Αλέξη Ζορμπά, υπάρχει ένας άλλος, ο Γιώργος Ζορμπάς. Ένας εργάτης από τη Μακεδονία, ο οποίος συνεργάστηκε με τον Καζαντζάκη σε ένα φιλόδοξο επιχειρηματικό εγχείρημα στη Μάνη, από το φθινόπωρο του 1916 ως τον

Αύγουστο του 1917 (Πρεβελάκης, 1984: λς'). Ο Ζορμπάς, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Καζαντζάκης στην εισαγωγή του βιβλίου *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, συγκαταλέγεται στους ευεργέτες της πορείας του. Δίπλα στον Νίτσε και τον Μπερξόν (Καζαντζάκης, 2007: 7). Αναφέρει χαρακτηριστικά στο ίδιο κείμενο: «...ο Ζορμπάς με έμαθε να αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι τον θάνατο. Αν ήταν στον κόσμο όλο σήμερα να διάλεγα ένα ψυχικό οδηγό, «γκουρού» όπως τον λένε οι Ιντοί, «Γέροντα» όπως τον λένε οι καλόγεροι στο Αγιονόρος, σίγουρα θα διάλεγα το Ζορμπά».

Ο Ζορμπάς, κήρυσσε για τον Καζαντζάκη την επιστροφή στη ζωή. Τον άνθρωπο που οφείλει να εξαντλεί όλες του τις δυνατότητες και να ζει στα όριά του, με το προσωπικό βίωμα να είναι σπουδαιότερο της λογικής γνώσης (Πρεβελάκης, 1984: λη').

Φαίνεται πως η επαφή του Καζαντζάκη με τον Ζορμπά ήρθε σε μια στιγμή της ζωής του που θα λέγαμε πως το είχε ανάγκη για να γνωρίσει τον «άλλο» τρόπο για να ζει κανείς, προκαλώντας του ένα είδος οργής και θλίψης για όσα είχε ως τότε διδαχτεί (Καζαντζάκης, 2007: 7-8).

Για τη σχέση του Καζαντζάκη με τον Ζορμπά, γράφει ο Στασινάκης στο βιβλίο του *Καζαντζάκης-Ζορμπάς μια αληθινή φιλία*: «Ο Καζαντζάκης ήταν ο ασκητής, ο γραφιάς, ο Ζορμπάς ήταν ο γλεντζές. Υπάρχουν και τα δύο στοιχεία, το απολλώνιο και το διονυσιακό, και τα δύο αυτά στοιχεία ενωθήκανε. Ο Καζαντζάκης ήθελε να είναι Ζορμπάς, δεν μπορούσε, ήταν διανοούμενος, αν και στο τέλος του βιβλίου φαίνεται ότι έγινε μια σύνθεση» (Στασινάκης, 2017: 84).

Είναι χαρακτηριστικό πως ο ίδιος ο Καζαντζάκης τοποθετούσε τον Ζορμπά δίπλα σε σπουδαίες προσωπικότητες οι οποίες διαμόρφωσαν τη φιλοσοφία του όπως ο Νίτσε, ο Λένιν, ο Όμηρος ή ο Μπερξόν (Πρεβελάκης, 1984: μς'). Η εμπειρία του Καζαντζάκη κατά τη συγγραφή του έργου *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, περιγράφεται από τον ίδιο στην *Αναφορά στον Γκρέκο* ως μεταφυσική: «Πήρε να κρυσταλλώνεται μέσα μου ο μύθος του Ζορμπά. Στην αρχή μια μουσική ταραχή, ένας ρυθμός καινούριος, λες και γρηγόρευε να κυκλοφορεί στη βασιλόφλεβά μου το αίμα. Ένιωθα πυρετό και ζάλη, δυσκολοξεδιάλυτη ηδονή και δυσφορία, σα να μπήκε μέσα στο αίμα μου κάποιο ξένο ανεπιθύμητο σώμα. Όλος μου ο οργανισμός αναστατώθηκε και χίμηξε να το διώξει` μα αυτό αντιστέκονταν, παρακαλούσε, έριχνε ρίζες και πιάνουνταν τότε από το ένα σπλάχνο, τότε από το άλλο, και δεν ήθελε να φύγει. Ένας σπόρος είχε γίνει, ένα σκληρό σπυρί σιτάρι, κι ένιωθε θαρρείς μέσα του φυλακωμένα να κιντνεύουν τ' αστάχια και το ψωμί και μάχονταν απελπισμένα να μη χαθεί για να μη χαθούνε.» (Καζαντζάκης, 1982: 178).

5 Ιδέες και ιδανικά του Ν. Καζαντζάκη

Έχοντας πια κατακτήσει την απαραίτητη γνώση από τα κεφάλαια που προηγήθηκαν, είμαστε σε θέση να αναφέρουμε τις ιδέες και τα ιδανικά του Καζαντζάκη, όπως εκείνα προκύπτουν μέσα από τα έργα του. Με σκοπό τη δημιουργία μιας νουβέλας που ακολουθεί στο δεύτερο μέρος της εργασίας και με δεδομένο πως μας αφορά η εργογραφική περίοδος του Καζαντζάκη όπως διαμορφώνεται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα αντλήσουμε τις πληροφορίες που χρειαζόμαστε από τα έργα του: *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, *Οι αδερφοφάδες* και *Ο καπετάν Μιχάλης*. Με αυτά τα έργα θα πορευτούμε στο εξής, στην εργασία αυτή, με σκοπό την εξόρυξη των ιδεών του Νίκου Καζαντζάκη μέσα από την πλοκή, του ήρωες και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ενεργούν.

5.1 *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*

Το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* γράφτηκε από το 1941 ως το 1943. Εδώ ο Καζαντζάκης μυθοποιεί τον Γιώργο Ζορμπά, έναν εργάτη με επιβλητικό χαρακτήρα, με τον οποίο είχε συνεργαστεί στις αρχές του εικοστού αιώνα σε ένα επιχειρηματικό εγχείρημα του συγγραφέα στη Μάνη, και του άσκησε μεγάλη επιρροή στον τρόπο σκέψης του. Η πλοκή του έργου, ωστόσο, εκτυλίσσεται στην Κρήτη, με τον Γιώργο να γίνεται Αλέξης και τον ίδιο τον Καζαντζάκη να μετατρέπεται σε Σταυριδάκη (Καζαντζάκη, 1998: 472-473).

Η πνευματική ολοκλήρωση ως σκοπός της ζωής, αν και από διαφορετικούς δρόμους, αποτελεί χαρακτηριστικό των ηρώων στο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Ο φαινομενικά μη κοινωνικός και ρηχός Ζορμπάς, ψάχνει την ολοκλήρωση μέσα από το καθημερινό, το εφήμερο και καταφέρνει να βλέπει τον κόσμο κάθε μέρα από την αρχή. Την ίδια στιγμή ο Σταυριδάκης, σκεπτικός, μορφωμένος και λιγομίλητος, αναζητά τη δική του ολοκλήρωση μέσα από τη γνώση, την αναζήτηση και τη λογική (Καρατάσου, 2008: 300).

Η ελευθερία του ανθρώπου είναι ένα ακόμα χαρακτηριστικό, σύμφωνα με την Καρατάσου, που αναδεικνύεται από το συγκεκριμένο έργο. Μέσα από τις φιλοσοφικές συζητήσεις των δυο ανδρών, η αναζήτηση της ελευθερίας προβάλλεται ως ύψιστο ιδανικό για τον άνθρωπο. Η ελευθερία κάθε λογής, απασχολεί του ήρωες του Καζαντζάκη, είτε αυτή αφορά την αποδέσμευση από ένα πάθος, είτε την απελευθέρωση από τον Θεό τον ίδιο (Καρατάσου, 2008: 300).

Η αναζήτηση της αλήθειας, όπως συμβαίνει στην πλειονότητα των έργων του Καζαντζάκη, χαρακτηρίζει και το συγκεκριμένο μυθιστόρημα. Ο Ζορμπάς, λέει ο Ζήρας,

δεν περιορίζεται σε αυτά που ακούει, μα δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα σε εκείνα που βλέπει. Δεν διστάζει να τα βάλει με κοινωνικά κατεστημένα και να ακολουθήσει τον δικό του δρόμο (Ζήρας, 1992: 143). Αποδέχεται την περιθωριοποιημένη Φράγκισσα, αποστρέφεται την άδικη συμπεριφορά προς τη χήρα και μιλά με λόγια σκληρά, μετανιωμένος, για έναν πόλεμο στον οποίο και ο ίδιος είχε συμμετάσχει.

5.2 Ο Χριστός ξανασταυρώνεται

Το συγκεκριμένο έργο γράφτηκε το 1948 στην Αντίμπ της Γαλλίας και πραγματεύεται τη διαρκή σύγκρουση μεταξύ της αναζήτησης του Θεού και της υλικής ζωής. Η πλοκή εκτυλίσσεται στη Λυκόβρυση, ένα χωριό της Μικράς Ασίας. Χρονικά, τα γεγονότα διαδραματίζονται την περίοδο, λίγο πριν την καταστροφή της Σμύρνης το 1922. Το έργο αποτελεί έναν έμμεσο αλλά σαφή υπαινιγμό για τον εμφύλιο πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου, άλλωστε, έχει γραφτεί (Beaton, 1996: 163-166).

Η αδυναμία του ανθρώπου να είναι ελεύθερος αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό του έργου και μας παραπέμπει και πάλι στην αξία της ελευθερίας του ανθρώπου. Οι πρωταγωνιστές, ηττημένα ή εν αγνοία τους, καταλήγουν να ταυτίζονται με ρόλους που παραπέμπουν στα πάθη του Ιησού. Παύουν να είναι ο εαυτός τους και βαδίζουν στα χνάρια των ρόλων τους, σε μία κοινωνία που δεν αντέχει όμως, τόση ελευθερία.

Η αδυναμία του ανθρώπου να μαθαίνει από τα λάθη του φανερώνεται ύστερα από τα καταστροφικά αποτελέσματα της σύγκρουσης ανάμεσα σε αδέρφια. Και τούτο, καθώς ο Μανόλης, ο νέος που υποδύεται τον Ιησού, τελικά δολοφονείται, αφήνοντας να εννοηθεί πως ποτέ δεν θα σταματήσει ο άνθρωπος να συγκρούεται με τον άνθρωπο (Beaton, 1996: 163-165).

5.3 Οι αδερφοφάδες

Με τους *Αδερφοφάδες*, ο Καζαντζάκης στέλνει ένα μήνυμα αδερφοσύνης στην Ελλάδα, η οποία σπαράσσεται από τον εμφύλιο πόλεμο (Πρεβελάκης, 1984: 198). Το έργο εκδόθηκε το 1963, ωστόσο η πλοκή εκτυλίσσεται την περίοδο του ανταρτοπόλεμου. Η γραφή του, επιπλέον, ξεκίνησε το 1949, με την ολοκλήρωση, δηλαδή, του εμφυλίου πολέμου (Πολίτης, 2015: 278).

Η Ανάγκη για συμφιλίωση είναι και εδώ, όπως και στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, το κύριο θέμα του έργου. Ο Παπα-Γιάνναρος είναι αυτός που σηκώνει στις πλάτες του την αποστολή να διαδώσει την ανάγκη για συμφιλίωση, ύστερα από τις

καταστροφικές συνέπειες της σύγκρουσης. Απογοητευμένος από τον Θεό, δεν διστάζει να τα βάλει μαζί του, καταλογίζοντάς του την καταστροφή που έρχεται μέσω της σύγκρουσης μεταξύ συγχωριανών, ακόμα και αδερφών.

Η ανάγκη για ελευθερία έρχεται πάλι στο προσκήνιο. Σύμφωνα με τον Ζεβελάκη, η αποδέσμευση από κάθε ιδέα ή Θεό αποτελεί την πηγή της σύγκρουσης (Ζεβελάκης, 2007: 87).

5.4 Ο καπετάν Μιχάλης

Ο *Καπετάν Μιχάλης* εκδίδεται το 1953, με την πλοκή να διαδραματίζεται πίσω στα παιδικά χρόνια του Καζαντζάκη, στην Τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Η ιδέα, ωστόσο, για το έργο αυτό υπάρχει από το 1929, ενώ γράφτηκε το 1949-1950 στην Αντίμπ της Γαλλίας. Η χρονοτριβή ως τη συγγραφή και την ολοκλήρωση του έργου, φαίνεται πως είναι αποτέλεσμα της ιδιαίτερη σχέσης του Καζαντζάκη με τον πατέρα του. Εδώ, ο συγγραφέας μυθοποιεί τον πατέρα του μέσα από το έργο του, προσπαθώντας έτσι να «αναστήσει» το Ηράκλειο της παιδικής του ηλικίας (Πολίτης, 2015: 276-277). Ο ήρωας «κουβαλά» περισσότερο την ψυχή του ίδιου του Νίκου Καζαντζάκη παρά του Εθνικού αγωνιστή (Πρεβελάκης, 1984: οζ').

Ο αγώνας για την ελευθερία παρουσιάζεται στο έργο με σαφήνεια, σε συνδυασμό με την ατμόσφαιρα του Τουρκοκρατούμενου Ηρακλείου (Πολίτης, 2015: 276-277). Ο καπετάν Μιχάλης, ζει και αναπνέει για τη μέρα της επανάστασης, καθώς ως ανώτερο σκοπό όλων, ορίζει μέσα του, την απελευθέρωση της πατρίδας.

Οι πράξεις των ανθρώπων είναι εκείνες που κάνουν τη διαφορά, εκείνες που μετράνε για τον Καζαντζάκη και τον μυθιστορηματικό του ήρωα καπετάν Μιχάλη (Καρατάσου, 2008: 299-300). Δεν μπορεί, άλλωστε, να προσμένει άλλο ο καπετάν Μιχάλης τη βοήθεια του Θεού για να ελευθερωθεί η Κρήτη. Εκείνος παίρνει την πρωτοβουλία και συμπαρασύρει και άλλους, για να πιάσουν τα τουφέκια τους και να πάρουν τα βουνά.

Η αναζήτηση του ακραίου, του άγιου ή του σατανικού βρίσκει εφαρμογή στον χαρακτήρα του καπετάν Μιχάλη καθώς πρόκειται για μια προσωπικότητα «οριακή» που ξεπερνά διαρκώς τις δυνατότητές της (Πολίτης, 2015: 275-276). Είναι ένας άνδρας άγριος, ανυπότακτος ταγμένος σε έναν σκοπό που ο ίδιος έχει ορίσει. Την ίδια στιγμή, πράττει με γνώμονα την τιμή και δεν λησμονεί να λαμβάνει σοβαρά υπόψη του την παιδική του φιλία με του Τούρκο γείτονά του. Ο Τζιόβας υποστηρίζει πως ο *καπετάν Μιχάλης*, από τη μια προβάλλει το ιστορικό στοιχείο, που αφορά τον αγώνα των Κρητικών για την απελευθέρωση

και από την άλλη το συμβολικό, το οποίο έχει να κάνει με την εξουσία του πατέρα (Τζιόβας, 2011: 428).

Η αυτονομία και η αυτοτέλεια του καπετάν Μιχάλη ξεχειλίζουν στο ομώνυμο έργο που εκρέουν ως αξίες του Καζαντζάκη (Ζήρας, 1992: 140). Αποτινάσει κάθε είδους εξάρτηση από πάνω του, είτε αφορά Θεό, είτε ανθρώπους. Δεν τον τρομάζει καμία υλική καταστροφή και στέκεται αγέρωχος, την ώρα που η σταφίδα καταστρέφεται από την ξαφνική πλημύρα και οι συγχωριανοί του γονατίζουν, στις λάσπες, για να περισώσουν όσα περισσότερα μπορούν από την κατεστραμμένη τους σοδειά.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε, με βεβαιότητα, πως έχουμε πια εντοπίσει τις ιδέες και τα ιδανικά του Καζαντζάκη, έτσι όπως προκύπτουν από τα έργα του, κυρίως στην ώριμη συγγραφική φάση της ζωής του. Στόχος, άλλωστε, της εργασίας είναι η ανάδειξη των στοιχείων με σκοπό τη συγγραφή μιας σύγχρονης νουβέλας, η οποία πρόκειται να παρουσιαστεί στο δεύτερο μέρος.

Αρχικά, έγινε μια σύντομη αναφορά στη ζωή του Καζαντζάκη, από τα παιδικά χρόνια στην Κρήτη, ως τις σπουδές του στην Αθήνα και το Παρίσι, την πλούσια εκδοτική του παραγωγή, τη διεθνή αναγνώριση και την κόντρα του με το επίσημο ελληνικό κράτος και την Εκκλησία, που κράτησε ως το τέλος της ζωής του.

Στη συνέχεια, αφήνοντας πίσω τον Καζαντζάκη ως άνθρωπο και μελετώντας το έργο του, εστίασαμε στην εκδοτική του παρουσία στα γράμματα μέσα από τη δημιουργία των έργων του ανά περιόδους. Έκρινα πως το πλούσιο και πολύπλευρο έργο του συγγραφέα ήταν καλύτερο να το χωρίσουμε σε δυο μέρη: εκείνο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Το δεύτερο μέρος είναι και αυτό που μας αφορά περισσότερο, στη συγκεκριμένη εργασία, καθώς η στροφή του Καζαντζάκη στο μυθιστόρημα αποτελεί αντικείμενο προς μελέτη, για τη σύνταξη της νουβέλας για την οποία ήδη έχουμε κάνει λόγο.

Σταθήκαμε στην περίοδο της συγγραφικής έκρηξης του Καζαντζάκη και μελετήσαμε τέσσερα από τα πιο σημαντικά έργα εκείνης της περιόδου. Πρόκειται για το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, τον *Καπετάν Μιχάλη*, τους *Αδερφοφάδες* και το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Εστίασαμε στους χαρακτήρες, τη θεματική αλλά και στο χρονολογικό πλαίσιο των συγκεκριμένων έργων, για να καταφέρουμε τελικά να εξάγουμε τα

συμπεράσματα που καλείται να αναδείξει η εργασία. Βρήκαμε τα κοινά στοιχεία μεταξύ των έργων, αλλά και εκείνα που τα κάνουν να αποκλίνουν.

Χωρίς αμφιβολία, στην κορυφή της λίστας με τα ιδανικά του Νίκου Καζαντζάκη βρίσκεται η «ελευθερία». Η ανάγκη του ανθρώπου να είναι ελεύθερος και παράλληλα η αδυναμία του να το πετύχει. Η αξία της μάχης για ελευθερία κάθε είδους είναι εκείνο το ιδανικό που κατά τον Καζαντζάκη δείχνει τον δρόμο και δίνει σκοπό στη ζωή ενός ανθρώπου. Έναν σκοπό που, συχνά, είναι πιο σημαντικός ακόμα και από τον ίδιο τον άνθρωπο και μια ελευθερία που, ίσως, δεν κατακτιέται ολοκληρωτικά ποτέ, όμως ο αγώνας για την κατάκτησή της είναι, τελικά, ακόμα πιο σημαντικός και από την ίδια την ελευθερία, κατά τον ίδιο.

Η πνευματική πλήρωση, ως σκοπός της ζωής, συναντάται σε όλα σχεδόν τα έργα του Καζαντζάκη. Ο δρόμος μπορεί να μην είναι πάντα ο ίδιος ή να διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο, ο προορισμός όμως οδηγεί με βεβαιότητα, κατά τον ίδιο, στην ολοκλήρωση. Μια ολοκλήρωση που δεν μπορεί να συμπορεύεται με την ύλη. Έναν τέτοιο δρόμο βαδίζουν, τόσο ο Ζορμπάς με τον Σταυριδάκη στο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, όσο και ο παπά-Γιάνναρος στους *Αδερφοφάδες* ή ο Μανόλης στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.

Η αποθέωση της πράξης, η αυτονομία και η δίψα για ελευθερία βρήκαν τόπο στον *Καπετάν Μιχάλη*. Τον μύθο του πατέρα του Καζαντζάκη που ο ίδιος επέλεξε να δημιουργήσει, εμπλουτίζοντάς τον με τα στοιχεία που εκείνος είχε ανάγκη να εισάγει στο έργο του.

Με «προϊκα» τη γνώση που λάβαμε στο πρώτο μέρος, τόσο για τον ίδιο τον Καζαντζάκη όσο και για το έργο του, είμαστε πλέον σε θέση να προχωρήσουμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

B) Μέρος Δεύτερο

Διάρθρωση έργου

Το έργο που ακολουθεί αποτελεί μία προσπάθεια αφομοίωσης των ιδεών του Καζαντζάκη σε σύγχρονη γραφή. Έχοντας τη γνώση από το πρώτο μέρος της εργασίας, βασιστήκαμε στα τέσσερα πιο εμβληματικά έργα της όψιμης δημιουργικής περιόδου του συγγραφέα, εντοπίσαμε τα σημεία εκείνα που τα χαρακτηρίζουν και τα χρησιμοποιήσαμε ως πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία μιας νουβέλας με σύγχρονη θεματική.

Πιο συγκεκριμένα, το έργο βασίστηκε σε όσα αναδείξαμε στο κεφάλαιο 5 και αναφέρω επιγραμματικά: Την αξία της ελευθερίας και τον αγώνα για την κατάκτησή της, την πνευματική ολοκλήρωση, την απαξίωση της ύλης έναντι της πνευματικής ανωτερότητας, την ανάγκη για συμφιλίωση, την αναζήτηση του ακραίου και της αλήθειας.

- **Το χρονο-τοπικό πλαίσιο:** Χρονικά το έργο τοποθετείται στη δεκαετία της οικονομικής κρίσης, δέκα χρόνια πριν σε σχέση με το σήμερα, περίπου. Αναφέρεται, με λίγα λόγια, στο πρόσφατο παρελθόν. Ως τόπος εξέλιξης της πλοκής επιλέχθηκε ένα αστικό τοπίο. Σε αντίθεση με τα έργα του Καζαντζάκη που κινούνται πιστά σε αγροτικές κοινότητες, εδώ επιλέχθηκε μια γειτονιά του κέντρου της Αθήνας. Παρόλα αυτά, η περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, μας δίνει τα στοιχεία που βρίσκουμε στα έργα του Καζαντζάκη, όπως είναι η σύγκρουση μεταξύ ομάδων ανθρώπων, η αντίθεση μεταξύ ισχυρών και αδυνάτων, το πλαίσιο του περιθωρίου στο οποίο κινούνται οι ήρωες -καθώς πρόκειται για μια υποβαθμισμένη περιοχή- και την εικόνα της μικρής κοινωνίας που, λίγο πολύ, όλοι γνωρίζονται με όλους.
- **Η θεματική:** Το έργο κινείται γύρω από την ανάγκη του ανθρώπου για πνευματική ολοκλήρωση. Ο βασικός ήρωας είναι ένας μεσόκοπος άνδρας, ο οποίος αποφασίζει να εγκαταλείψει έναν πολυτελή τρόπο ζωής, χωρίς πνευματική «τροφή», και αφοσιώνεται στον αγώνα για τη μόρφωση παιδιών φτωχών οικογενειών που το έχουν ανάγκη. Στην πορεία του, συναντά μια σειρά από εμπόδια, με μεγαλύτερο όλων την αδυναμία της κοινωνίας να διεκδικήσει την ελευθερία της και να απεξαρτηθεί από τον φόβο. Η ανθρώπινη δίψα για σύγκρουση και επιβολή έναντι των άλλων, φέρνει την ανάγκη για συμφιλίωση και γνώση από τα λάθη του παρελθόντος.

- **Οι χαρακτήρες:** Όπως μάθαμε, από τα έργα του Καζαντζάκη, οι χαρακτήρες οφείλουν να είναι ακραίοι, να κινούνται στο όριο και συχνά να το υπερβαίνουν. Ένας τέτοιος άνθρωπος είναι ο κεντρικός ήρωας του έργου, αφού έχει επιλέξει μια ακραία μεταστροφή στη ζωή του. Γίνεται σιγά σιγά πιο τολμηρός, ακολουθεί τον δικό του δρόμο κι ας έρχεται σε σύγκρουση με τους δυνατούς. Ο μέσος άνθρωπος βρίσκει χώρο στη νουβέλα που ακολουθεί, εκπροσωπώντας όμως τον φόβο, την έλλειψη πρωτοβουλίας αλλά και αξιοπρέπειας πολλές φορές.

Ακολουθώντας το παραπάνω πλάνο, σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα που βγάλαμε μέσα από τη μελέτη του πρώτου μέρους, δημιούργησα τη νουβέλα που ακολουθεί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

6 Υπόλοιπο ζωής – Νουβέλα

Η πτώση

Στον τρίτο όροφο του νοσοκομείου επικρατεί αναβρασμός. Το επισκεπτήριο τελειώνει σε λίγο και οι συγγενείς των νοσηλευόμενων εφευρίσκουν νέους τρόπους να διαταράσσουν την ησυχία. Κάποιες νοσηλεύτριες επιμένουν να καλούν τον κόσμο να σεβαστεί το μέρος υψώνοντας τον δείκτη του χεριού τους εμπρός από τη μύτη τους, χωρίς ιδιαίτερο αποτέλεσμα. Ένας άνδρας απολογείται υποκριτικά και σβήνει βιαστικά το τσιγάρο στο πάτωμα. Η ατμόσφαιρα είναι αποπνικτική, μια μυρωδιά ανάμεικτη από φαρμακευτική αγωγή και χνώτα ανθρώπων επικρατεί σε κάθε γωνιά του ορόφου, ενώ ο θόρυβος θυμίζει τον ήχο που κάνει ο απορροφητήρας και προκαλεί πονοκέφαλο. Ένα φορείο περνά αργά ανάμεσα στους επισκέπτες. Ο τραυματιοφορέας σταματά για μια στιγμή, σκεπάζει το πρόσωπο του άνδρα με το σεντόνι και χάνεται στους διαδρόμους του νοσοκομείου. Ο όχλος σωπαίνει για μια στιγμή, κάποιοι κάνουν τον σταυρό τους και πριν καλά καλά φύγει η απόκοσμη εικόνα από τα μάτια τους, συνεχίζουν από εκεί που είχαν μείνει. Ανακουφισμένοι, ίσως, που δεν βρίσκονται στη θέση του άτυχου άνδρα και μπορούν να συνεχίσουν να σπαταλούν με τρόπο ρηχό και ανούσιο, σχεδόν αδιέξοδο, το υπόλοιπο της ζωής τους.

Λίγο αργότερα, στον θάλαμο 347, η γαλήνη έχει επιστρέψει. Κανείς δεν ακούγεται πια. Στα κομοδίνα των ασθενών μαραίνονται τα λουλούδια, παρέα με κάθε λογής άχρηστα δώρα. Κάποιοι νοσηλευόμενοι παραμένουν στον διάδρομο και αποχαιρετούν τους επισκέπτες τους, οι περισσότεροι έχουν επιστρέψει στα κρεβάτια τους και ασχολούνται με τα κινητά τους, ενώ κάποιοι άλλοι μασουλάνε, ρίχνοντας κλεφτές ματιές, τα «παράνομα» γλυκίσματα

που άφησαν πίσω τους συγγενείς και φίλοι. Τα φώτα σιγά σιγά χαμηλώνουν και μόνο τα πρόσωπα μένουν να φωτίζονται από τις έξυπνες συσκευές.

Ένα μόνο κομοδίνο παραμένει άδειο από λουλούδια, λιχουδιές και κάρτες για γρήγορη ανάρρωση. Δίπλα του, το ανοιχτό παράθυρο αφήνει ένα απαλό αεράκι να κάνει λιγότερο πνιχτή την ατμόσφαιρα του νοσοκομείου. Κι από την άλλη, ξαπλωμένος ένας άνδρας γύρω στα πενήντα, ψηλός, γεμάτος, με σγουρά γκριζα μαλλιά, χωρίς τις αισθήσεις του. Σαν ένας κοιμώμενος γίγαντας. Κανείς δεν τον επισκέφτηκε, κανένα χέρι δεν κράτησε το δικό του και το γεγονός πως δεν έχει τις αισθήσεις του ίσως είναι το μόνο καλό που του συμβαίνει, σε μια τέτοια στιγμή μοναξιάς, ανάμεσα σε τόση αγάπη μεταξύ ανθρώπων.

Κανένας δεν γνωρίζει το όνομά του, ούτε και ενδιαφέρθηκε βέβαια να το μάθει. Οι νοσηλεύόμενοι άλλαζαν κάθε τόσο, όμως εκείνος παρέμενε εκεί, ακίνητος σαν ξεχασμένη κούκλα βιτρίνας και το μόνο που θυμίζει ζωή είναι η σταγόνα από τον ορό που πέφτει κάθε τόσο και εισρέει στο σώμα του. Το όνομά του είναι Ανδρέας.

Συμβαίνει καμιά φορά στη ζωή να βαδίζουμε τον δικό μας δρόμο άκοπα, με αφοσίωση, έχοντας την έπαρση να πιστεύουμε πως λίγο ακόμα έμεινε και φτάνουμε. Κάθε στροφή είναι η τελευταία και κάθε αύριο υπόσχεται πως τα πράγματα θα γίνουν καλύτερα για εμάς. Γεμίζουμε τοξικότητα το παρόν μας, έχοντας την ψευδαίσθηση πως αυτό μια μέρα θα σταματήσει, δεν θα έχουμε άλλο ανάγκη να είμαστε σκληροί, να επιβαλλόμαστε για να μη μας επιβληθούν, να μειώνουμε τους άλλους αντί να ψηλώνουμε οι ίδιοι. Θα γίνουμε τότε πάλι κανονικοί άνθρωποι και θα απολαύσουμε το υπόλοιπο της ζωής μας καθισμένοι αναπαυτικά, επάνω στα κεκτημένα μας. Όπως ο γάιδαρος κυνηγά το καρότο, έτσι κι εμείς κυνηγάμε κάτι που όσο το πλησιάζουμε, τόσο εκείνο απομακρύνεται. Κι αυτό που λέμε «υπόλοιπο ζωής» κάθε μέρα γίνεται όλο και μικρότερο, μέχρι που φτάνει η στιγμή και δεν χωράμε πια μέσα του.

Ο Ανδρέας νοσηλεύτηκε για περισσότερες από σαράντα μέρες, σε δημόσιο νοσοκομείο, ύστερα από βαρύ εγκεφαλικό επεισόδιο που του άφησε το δεξί του χέρι παράλυτο. Όταν άνοιξε τα μάτια του, δεν είδε μόνο το ψυχρό φως του θαλάμου να τον θαμπώνει ή το άδειο κομοδίνο δίπλα του. Είδε κάτι που ποτέ δεν είχε καταφέρει να διακρίνει ως τότε, σκυμμένος επάνω από το laptop του, μπαινοβγαίνοντας σε συναντήσεις, κυνηγώντας deadlines και στόχους εντός budget, είδε τη ζωή! Ψυχρή, ανέκφραστη, χωρίς ήχο από συμπόνια, όμως ήταν εκεί. Την είδε για πρώτη φορά και αυτό ήταν αναπάντεχα όμορφο.

Για περισσότερες από δυο δεκαετίες μεταπηδούσε από πολυεθνική σε πολυεθνική, κατακτώντας όλο και περισσότερα χρήματα. Κατάφερε ν' αποκτήσει αναγνώριση, το βιοτικό του επίπεδο ανέβηκε κατακόρυφα, αφήνοντας πίσω την ταπεινή του καταγωγή και μπήκε σε έναν κοινωνικό κύκλο που ποτέ δεν φανταζόταν, όταν ολοκλήρωνε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική. Η επιθυμία ενός πατέρα αυστηρού και δύστροπου, να τον κάνει δάσκαλο, μετατράπηκε σε αποστροφή για τον ίδιο. Πήρε το πτυχίο για χάρη του κι ύστερα χάραξε τη δική του πορεία. Μπήκε στην αγορά εργασίας, χωρίς σπουδές στα οικονομικά αλλά με πάθος και πείσμα να φτάσει μια μέρα ψηλά, πολύ πιο πάνω από τις ρηχές βλέψεις των γωνιών του. Έμαθε γρήγορα, όχι μόνο να επιβιώνει αλλά να επιβάλει τους δικούς του κανόνες και κάθε θέση που κατακτούσε σήμαινε απλώς ένα σκαλοπάτι για την επόμενη. Το όνομά του, έγινε σύντομα γνωστό στην αγορά, κι αν κανένας δεν τον ήθελε για συνάδελφο, οι εργοδότες «σκοτώνονταν» για να τον εντάξουν στο δυναμικό τους. Ήταν εργατικός και αποτελεσματικός. Ήξερε καλά πως να παίρνει αυτό που θέλει χωρίς να υπολογίζει εμπόδια, ούτε από ανθρώπους, ούτε από νόμους καμιά φορά. Εξελίχτηκε σε αδίστακτο επαγγελματία που έγλυφε το χέρι που των πλήρωνε και δάγκωνε εκείνους που είχε να διευθύνει και η τακτική εκείνη, τον πήγε πράγματι πολύ μακριά.

Και να που τώρα, σε τούτη τη δύσκολη στιγμή της ζωής του, κανένας δεν σκέφτηκε να του στείλει μια κάρτα, να ζητήσει να μάθει νέα για την υγεία του. Ξύπνησε μόνος, επέστρεψε κατά κάποιο τρόπο στη ζωή και στο μυαλό του φαινόταν πως όλα είχαν αλλάξει. Η παλάμη της δόξας που τάιζε για δεκαετίες το ανικανοποίητο της ψυχής του, είχε μετατοπιστεί από το πρόσωπό του, κι ο κόσμος που έκρυβε πίσω της ήταν γεμάτος από ένα ανυπόφορο φως και μια άβολη αίσθηση απογοήτευσης, για τα χρόνια που πέρασαν χωρίς γυρισμό.

Η θέση του στην εταιρεία είχε κιόλας αναπληρωθεί από τον φιλόδοξο, μέχρι πρότινος, υφιστάμενό του και το συναίσθημα που ένιωσε όταν το έμαθε ήταν πραγματικά πολύ μερδεμένο, απρόσμενο ίσως. Σε κάθε άλλη στιγμή της ζωής του, μια τέτοια είδηση θα του προκαλούσε οργή και θα έκανε τα πάντα για να καταστρέψει τον ανταγωνιστή του. Τώρα όμως ήταν αλλιώς, μια απερίγραπτη αίσθηση συμπόνιας τον κυρίεψε, στη σκέψη και μόνο πως ο νέος εκείνος μπορεί μια μέρα να ξυπνήσει μόνος σαν τον ίδιο, σχεδόν στα αζήτητα ενός νοσοκομείου και το υπόλοιπο της ζωής του ίσως να έχει πια συρρικνωθεί αισθητά, όπως και το δικό του.

Δεν είχε άλλο χρόνο για χάσιμο, γκρεμισμένος από την έπαρση πατούσε τώρα πιο στέρεα από ποτέ στο έδαφος και ένας νέος, αλλιότικος δρόμος απλωνόταν μπροστά του.

Εκείνος που θα άδειαζε τον τραπεζικό του λογαριασμό και θα γέμιζε την ψυχή του. Είχε ήδη πάρει την απόφασή του και αυτό που θα ακολουθούσε ήταν εντελώς απρόσμενο, για κάποιον που τον γνώριζε μέχρι τότε.

Η επανεκκίνηση

Καλοκαίρι, η Αθήνα βράζει από τη ζέστη και οι πολίτες αποφεύγουν να κυκλοφορούν μεσημέρι έξω. Στην πλατεία γύρω από τον ναό του Αγίου Παντελεήμονα, τα σκουπίδια δεν έχουν ακόμα απομακρυνθεί, έπειτα από τις συνεχόμενες αργίες του δεκαπενταύγουστου. Η ατμόσφαιρα είναι αποπνικτική, μια μυρωδιά ξινή αναδύεται από τους κάδους, ένας άνδρας προσπαθεί να περάσει από την πλατεία στον δρόμο και κρατά τη μύτη του με ζωγραφισμένη την αποστροφή στο πρόσωπό του. Σ' ένα παγκάκι, λίγο απόμερα, προστατευμένο με τη σκιά του επιβλητικού ναού, κάθεται μια νεαρή κοπέλα. Έχει κατάμαυρα μαλλιά πιασμένα αλογοουρά και σκούρο δέρμα. Τα μάτια της είναι μεγάλα και υγρά σαν λίμνες και φορά ένα τζιν παντελόνι, σκισμένο στα γόνατα και αθλητικά παπούτσια τύπου All Star. Θρυμματίζει αργά, αφηρημένα, ένα κουλούρι στο έδαφος, προκαλώντας μια θάλασσα από περιστέρια γύρω της. Πότε πότε, κάνει μια κίνηση με το χέρι της και γελά, βλέποντας τα πτηνά να σκορπίζουν τρομαγμένα, ενώ τα ολόλευκα δόντια της μοιάζουν να λάμπουν. Έχει ακουστικά στα αυτιά και κουνά το κεφάλι της στο ρυθμό της μουσικής, δείχνει ανέμελη.

Η Μάρτα γεννήθηκε στη Λέσβο, σε μια δομή φιλοξενίας, πριν από δώδεκα χρόνια περίπου. Έμεινε εκεί με τους γονείς της για αρκετό καιρό και αφού, μετά από μια μακρά περίοδο αναμονής, εγκρίθηκε το αίτημα για άσυλο, μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. Για ένα σύντομο χρονικό διάστημα έμειναν μαζί με άλλα επτά άτομα σε ένα διαμέρισμα στην Πλατεία Αμερικής το οποίο μίσθωνε κάποια Μ.Κ.Ο. για λογαριασμό τους. Οι συνεχείς όμως καταγγελίες των γειτόνων για τη φασαρία σε ώρες κοινής ησυχίας και την έλλειψη υγιεινής, ανάγκασε την οικογένεια να αναζητήσει αλλού στέγη. Ύστερα από αμέτρητες μετακινήσεις, η οικογένεια βρήκε σπίτι σε ένα ημιυπόγειο στην Πλατεία Βικτωρίας, όπου διαμένει τα τελευταία οκτώ χρόνια.

Το καλοκαίρι αυτό κουβαλά μια περίεργη αγωνία για τη Μάρτα. Έχει έρθει η ώρα να αλλάξει σχολείο, μετά από έξι χρόνια και να πάει στο γυμνάσιο. Οι συνεχόμενες αλλαγές περιβάλλοντος από τότε που ήταν μωρό, έχουν μπολιάσει στην ψυχολογία της την ανασφάλεια και όσο ο Σεπτέμβρης πλησιάζει, τόσο μεγαλώνει η αγωνία μέσα της. Εξάλλου, οι λίγες φίλες που είχε στο σχολείο έχουν ήδη γραφτεί σε άλλα γυμνάσια ή έχουν αλλάξει περιοχή οικογενειακά. Οι γονείς της δεν είναι αρνητικοί που η Μάρτα κάνει παρέα με

ελληνόπουλα, ωστόσο, δεν τους αρέσει καθόλου που επιμένει να μην συναναστρέφεται με ομοεθνή παιδιά της ηλικίας της. Εκείνη όμως έχει αποφασίσει από νωρίς πως η ζωή είναι δική της και πως μονάχα εκείνη μπορεί να ορίζει με ποιον θα κάνει παρέα και ποιον όχι. Αυτό μπορεί να μοιάζει με μια φυσιολογική συμπεριφορά μιας κοπέλας που μπαίνει την εφηβεία, για τον πατέρα της Μάρτα όμως είναι λόγος όχι μόνο ανησυχίας αλλά και σύγκρουσης μαζί της, καθώς βλέπει την κόρη του να απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τις οικογενειακές και θρησκευτικές παραδόσεις. Κάθε φορά που εκείνος τη μαλώνει, η Μάρτα κλείνεται στον εαυτό της, αν και τώρα τελευταία δεν διστάζει να του αντιμιλά και κάποιες φορές ξεσπά βρίζοντας στα ελληνικά που ο ίδιος δεν έχει καταφέρει να μάθει, πέρα από τα βασικά, όσα χρόνια βρίσκεται στην Ελλάδα.

Το πνεύμα της Μάρτα δεν είναι από εκείνα που μπορεί να εγκλωβιστεί σε έναν συμβατικό τρόπο ζωής, γεμάτο περιορισμούς. Με κάποιο τρόπο είχε από μικρή ακόμα καταλάβει πως η ζωή αυτή έχει πολλά να της μάθει και πως ο κόσμος δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο από μια απέραντη σφαίρα αναζήτησης. Πως θα μπορούσε όμως να παντρέψει μέσα της μια ταυτότητα χωρίς αισθήματα για την πατρίδα της και μια αγάπη χωρίς ανταπόκριση από τη χώρα που γεννήθηκε;

Την ίδια στιγμή, ο ενθουσιασμός του Ανδρέα για την πρόσληψή του ως αναπληρωτής εκπαιδευτικός, σε σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, είναι μεγάλος. Ύστερα από δυο χρόνια αναμονής, αναρτήθηκε το όνομά του στη λίστα των εκπαιδευτικών που, με έναν μικρό μισθό, θα άφηναν τα σπίτια τους για να επιτελέσουν το λειτούργημά τους σε κάποια γωνιά της χώρας.

Όταν αποφάσισε να αξιοποιήσει εκείνο το πρώτο πτυχίο του και να εγκαταλείψει πλήρως τον σκληρό ανταγωνισμό των ιδιωτικών εταιρειών, δεν είχε ιδέα τι θα μπορούσε να τον περιμένει, ήξερε όμως καλά πως αυτό ακριβώς ήθελε να κάνει και καμιά υλική υπόσχεση δεν θα μπορούσε πια να τον αποτρέψει από το να πετύχει τον στόχο του. Υπήρχε πλέον, σκοπός, υπήρχε πάθος, η ζωή του είχε νόημα αν και τον σκοπό δεν τον είχε ακόμα διακρίνει. Επιπλέον, η παλιά εκείνη αποστροφή που ένιωθε για τον εξαναγκασμό του πατέρα του να σπουδάσει, γεννούσε τώρα ένα ψεγάδι ευγνωμοσύνης προς εκείνον. Συναίσθημα παντελώς άγνωστο για τον ίδιο ως τότε.

Ο Δαμιανός, ο διευθυντής του σχολείου, ήταν ένας άνδρας κοντός, όχι ψηλότερος από 1.65 και αδύνατος πολύ. Φορούσε ένα ζευγάρι ολοστρόγγυλα γυαλιά και ένα φθαρμένο κοστούμι που το σακάκι θα μπορούσε να χωρέσει δυο σαν αυτόν μέσα του και να περισσεύει

κιάλας. Υπηρετούσε το συγκεκριμένο σχολείο για περισσότερα από τα μισά χρόνια της ζωής του, όμως η έκπληξη που ένιωσε όταν αντίκρισε τον Ανδρέα ήταν κάτι πρωτόγνωρο για εκείνον, καθώς δεν περίμενε να συναντήσει έναν ενθουσιασμένο μεσήλικα, με σημαντικό ποσοστό αναπηρίας, ως αναπληρωτή καθηγητή στο σχολείο του.

Μετά από ένα διάστημα αμηχανίας, ανάμεσα στους δύο άνδρες, αποφάσισαν τελικά να μιλήσουν ανοιχτά. Ο Δαμιανός προσπάθησε να μη γίνει αδιάκριτος, όμως το βλέμμα του για μερικά δευτερόλεπτα γέμισε με απορίες για τον άνθρωπο που είχε απέναντί του. Το θέαμα, αν δεν ήταν αλλόκοτο, ήταν σίγουρα ασυνήθιστο και ο ίδιος δεν είχε μάθει να ζει πέρα από τα συνηθισμένα. Ο Ανδρέας του εκμυστηρεύτηκε πως αποτελούσε όψιμο όνειρό του να εργαστεί ως εκπαιδευτικός και να βρεθεί ανάμεσα σε παιδιά, με τον Δαμιανό να κουνά το κεφάλι δείχνοντας πως καταλαβαίνει. Η αλήθεια είναι βέβαια πως αδυνατούσε να βρει έστω και ένα ψεγάδι λογικής, σε αυτό που συνέβαινε μπρος στα μάτια του.

«Καλή αρχή κύριε Στεργίου», αρκέστηκε μονάχα να πει και του άπλωσε το χέρι για να τον καλωσορίσει. Μια κίνηση που μετάνιωσε γρήγορα όταν αντιλήφθηκε τη δυσκολία του Ανδρέα να σηκώσει το δεξί του χέρι.

«Κύριε Στεργίου... Ανδρέα, αν μου επιτρέπεις την οικειότητα, είμαστε σχεδόν συνομήλικοι άλλωστε».

Ο Ανδρέας συμφώνησε αμέσως μ' ένα νεύμα.

«Ο κόσμος των παιδιών είναι σκληρός, δεν θα είναι εύκολο. Επιπλέον το σχολείο μας είναι ιδιαίτερο, και οι αναπληρωτές μόνο από άγνοια το δηλώνουν στους υποψήφιους προορισμούς τους κάθε χρόνο. Από άγνοια ή από ανάγκη», προσέθεσε με νόημα κουνώντας το άτριχο κεφάλι του και τα ολοστρόγγυλα μάτια του πήραν μια όψη αναμονής πίσω από τα γυαλιά του.

«Η άγνοια είναι ο ευνοϊκός άνεμος που χρειάζεται κανείς για να ταξιδέψει στα πιο όμορφα μέρη», είπε και χαμογέλασε ο Ανδρέας «την ανάγκη όμως τη φτιάχνουμε αποκλειστικά εμείς», ολοκλήρωσε με αινιγματικό ύφος και η πρώτη εκείνη συνάντηση τελείωσε εκεί.

Ο Δαμιανός, αφού ξεπέρασε το αρχικό σοκ, προσπάθησε να προστατεύσει τον Ανδρέα. Ήταν διευθυντής σε ένα γυμνάσιο που κανένας δεν ήθελε να διδάξει. Και αν τα παιδιά, όπως συμβαίνει πάντα, δημιουργούν τα δικά τους προβλήματα, οι γονείς σε εκείνο το σχολείο ήταν εκείνοι που έκαναν την κατάσταση από ανυπόφορη ως επικίνδυνη πολλές φορές. Ένα πολυπολιτισμικό ψηφιδωτό ήταν το σχολείο εκείνο. Από τη μία τα παιδιά είχαν πια απωλέσει τα θέματα της επικοινωνίας στα ελληνικά, από τον καιρό που ήταν στο

δημοτικό, από την άλλη όμως έμπαιναν στην εφηβεία, αποκτούσαν συνείδηση και αν καμιά φορά παρασύρονταν ήταν σε θέση να προκαλέσουν πολύ πιο σοβαρά προβλήματα από το να βωμολογήσουν, ή να κλέψουν το γλειφιτζούρι κάποιου συμμαθητή τους.

Το αυγό του φιδιού

Η πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα ήταν γεμάτη από κόσμο που διαμαρτυρόταν. Τα καταστήματα των μεταναστών δεν είχαν ανοίξει εκείνη τη μέρα και ολόγυρα του ναού είχαν αναρτηθεί πανό με συνθήματα. Κάποιος είχε ανέβει επάνω σε ένα παγκάκι και κρατούσε έναν τηλεβόα με το δεξί του χέρι, δίνοντας τον παλμό. Οι παρευρισκόμενοι έκαναν πηγαδάκια και αντάλλασσαν απόψεις για την κατάσταση που επικρατούσε στη γειτονιά τους. Τα πανό καλούσαν σε ανακατάληψη της πατρίδας, διωγμό κάθε μετανάστη και επανίδρυση του κράτους. Οι περισσότεροι, η αλήθεια είναι, δεν είχαν στραμμένο το σώμα τους προς τον αλλόκοτο ομιλητή. Ωστόσο, άκουγαν με προσοχή τα λόγια του και συχνά κουνούσαν το κεφάλι επιδοκιμαστικά.

Ξαφνιασμένος ο Ανδρέας ενώθηκε με τον κόσμο για να αφουγκραστεί τις κουβέντες τους. Ψηλός καθώς ήταν, ξεχώρισε ανάμεσά τους και κατάφερε να παρατηρεί τον ομιλητή, την ώρα που σκορπούσε το μίσος. Είχε κιόλας περάσει αρκετός καιρός που επισκεπτόταν την περιοχή αλλά δεν είχε ξανά συναντήσει κάτι παρόμοιο. Αφιέρωσε λίγα μόνο δευτερόλεπτα για ν' ακούσει τον άνδρα που μιλούσε με τον τηλεβόα.

«Ποιος είναι αυτός;» ρώτησε με αφέλεια έναν διπλανό του.

«Ο Κανάρης!» αποκρίθηκε εκείνος με θαυμασμό «Μα δεν τον γνωρίζεις; Δεν είσαι από τη γειτονιά;»

Ο Ανδρέας έγνεψε αρνητικά και αποσύρθηκε από τον όχλο διακριτικά. Ένωθε ντροπιασμένος και γυμνός, για όσα είδε και άκουσε και μέχρι να απομακρυνθεί τόσο ώστε να μην ακούει τίποτα πια, είχε κιόλας πάρει την απόφαση να βρει διαμέρισμα κοντά στο σχολείο. Άλλωστε, το σπίτι που έμενε από τον καιρό που η μισθοδοσία του ήταν υψηλότερη σε σχέση με τους μισθούς όλων των εκπαιδευτικών του σχολείου μαζί, σύντομα θα το έπαιρνε η τράπεζα για να το πουλήσει σε κάποιο άλλο φιλόδοξο στέλεχος, κάποιον μεγαλοδικηγόρο, επιχειρηματία ή με, ποιος ξέρεις ποια άλλη ιδιότητα. Θα απαλασσόταν και από το τελευταίο πράγμα που μπορούσε να του θυμίζει την πρότερη ζωή του. Η περιοχή εκείνη έμοιαζε να τον έλκει με τρόπο παράξενο και όσο πιο πολύ τη γνώριζε τόσο περισσότερο ήθελε να εισχωρήσει μέσα της.

«Τι ειρωνεία», σκεφτόταν «και τι ντροπή συνάμα, να διδάσκεις, υποτίθεται, το φως σε μια γειτονιά με τόσο σκοτάδι».

Συλλογίστηκε τους μαθητές του και η καρδιά του σφίχτηκε. Στο σύντομο διάστημα που βρισκόταν στο σχολείο δεν είχε διακρίνει ρατσιστικά φαινόμενα. Ήταν ξεκάθαρο πως τα παιδιά αποδέχονταν πολύ πιο εύκολα την διαφορετικότητα σε σχέση με τους ενήλικες.

«Σίγουρα σε τούτη εδώ τη ντροπιαστική συμάζωξη, θα βρίσκονται και γονείς μαθητών μου, πόσο δηλητήριο να μπολιάζουν άραγε στα κεφάλια των παιδιών τους...», αναλογίστηκε.

Ο Ανδρέας είχε μια πρόκληση μπροστά του. Κι αν αρχικά ένιωσε σοκ για όσα είδε στην αυλή ενός ναού της ορθοδοξίας, βαθιά μέσα του άρχισε να νιώθει κάτι να ξυπνάει, κάτι τόσο δυνατό που είχε τα χαρακτηριστικά ορμής και ο ίδιος ήταν πολύ αδύναμος για ν' αντισταθεί. Είχε από νωρίς ξεχωρίσει κάποιους μαθητές για τις επιδώσεις τους, τώρα όμως έβλεπε πως είχε μπροστά του ανθρώπους και όχι μηχανές απορρόφησης πληροφορίας. Ανθρώπους που δέχονται επιρροές από το περιβάλλον τους και που θα αποτελέσουν τους ενήλικες του αύριο.

«Κάποιοι δάσκαλοι, κάποτε, δεν έκαναν καλά τη δουλειά τους», σκέφτηκε όταν έφερε στο μυαλό του τον κόσμο που, με τόση προσήλωση, παρακολουθούσε τον ομιλητή με τον τηλεβόα.

Έπρεπε να σκύψει ακόμα περισσότερο επάνω στα παιδιά και να τους εμφυσήσει αξίες της ζωής που δεν αναφέρονται στα βιβλία. Αυτός ήταν ο δρόμος για τη δική του ολοκλήρωση. Ήταν ξεκάθαρο! Το σκεφτόταν και γέμιζε το στήθος του οξυγόνο. Η ζωή του είχε για πρώτη φορά νόημα. Είχε επιτέλους λόγο να δίνει κι εκείνο που έπαιρνε ήταν πολλαπλά πολυτιμότερο, σε σχέση με όσα είχε κατακτήσει τα προηγούμενα χρόνια.

Καθώς ο Κανάρης ολοκλήρωνε την ομιλία του, επιφύλασσε μία έκπληξη στο κοινό που τον παρακολουθούσε. Θα κατέβαινε ως υποψήφιος δημοτικός σύμβουλος στις επόμενες εκλογές και υποσχόταν πως όλα όσα μέχρι τότε διεκδικούσαν με τις συγκεντρώσεις, αυτός θα τα έκανε πολύ σύντομα πράξη. Ήταν γύρω στα σαράντα, με προσεγμένη κόμη, φρεσκοξυρισμένος και με σώμα που έμοιαζε με πρώην αθλητή. Φορούσε ένα κομψό μαύρο κοστούμι, χωρίς σακάκι και μαύρο πουκάμισο. Μια κόκκινη κονκάρδα ξεχώριζε στην αριστερή τσέπη του πουκαμίσου του και ένα τεράστιο δαχτυλίδι με ένα απροσδιόριστο σύμβολο, περασμένο στον αντίχειρα του δεξιού του χεριού. Με έναν περίεργο τρόπο, ενώ τα λεγόμενά του δεν οδηγούσαν σε λογικά συμπεράσματα, κατάφερνε και γοήτευε και ο κόσμος τον άκουγε με προσήλωση. Κλείνοντας την ομιλία του, δεν παρέλειψε να δείξει με το δάχτυλο

προς τον ναό και να κάνει τον σταυρό του. Τον ακολούθησαν και κάποιοι από τους παρευρισκόμενους εν μέσω ενθουσιασμού και η συγκέντρωση, σιγά σιγά ατόνησε.

Τις μέρες που ακολούθησαν, η Μάρτα δεν εμφανίστηκε στο σχολείο. Ο Ανδρέας φοβήθηκε πως αυτό σχετίζεται με τον φόβο που επικρατεί, ύστερα από τα πρόσφατα γεγονότα στην πλατεία και σκέφτηκε πως όφειλε να την επισκεφτεί στο σπίτι της. Ήταν άλλωστε από τα παιδιά που είχε ξεχωρίσει για τις επιδόσεις τους και έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για εκείνη. Ο Δαμιανός, ωστόσο, δεν ήταν καθόλου θετικός με αυτή του την πρόθεση. Προσπάθησε για ώρα πολλή να τον πείσει να μην το κάνει, επισημαίνοντας πως ξεπερνούσε τα όρια και έβαζε σε κίνδυνο την ίδια του τη ζωή.

«Ο Κανάρης είναι πολύ επικίνδυνος. Μην τον υποτιμάς. Χειρίζεται τον όχλο και τον λόγο πολύ καλά και είναι μπλεγμένος παντού. Φρόντισε να περνάς απαρατήρητος, αν θες να είσαι ασφαλής».

«Όσο είναι επικίνδυνος αυτός για μένα άλλο τόσο είμαι και εγώ για εκείνον», είπε με αποφασιστικότητα και μια ηρεμία που έμοιαζε αφύσικη, ο Ανδρέας.

«Στη θέση σου δεν θα έπαιζα με τη φωτιά. Μόνο να χάσεις έχεις αν του μπεις στο μάτι», επέμεινε, σχεδόν ικετευτικά ο Δαμιανός, στην προσπάθειά του να μεταπείσει τον Ανδρέα να πάει στο σπίτι της Μάρτα.

Ο Ανδρέας είχε πια καταλάβει καλά που βρισκόταν, όμως δεν θα έκανε πίσω. Η Μάρτα ήταν απλώς ένα παιδί, σαν όλα τα άλλα στον κόσμο και είχε κάθε δικαίωμα να ζει χωρίς φόβο που αργότερα θα κουβαλάει για πάντα μέσα της. Επιπλέον, παρά τις αντιρρήσεις του για τις απόψεις του Δαμιανού, τον καταλάβαινε και δεν τον παρεξηγούσε. Έβλεπε τον φόβο στα μάτια του και δεν τον αδικούσε, για τον τρόπο που σκεφτόταν. Αργότερα, με την πρώτη ευκαιρία θα πήγαινε στο σπίτι της Μάρτα για να μάθει τι συμβαίνει. Ήταν αποφασισμένος.

Το ίδιο απόγευμα, βρισκόταν σε ένα αδιέξοδο στενό, λίγα μέτρα από την Πλατεία Βικτωρίας που μύριζε σαπούνη από τ' απόνερα των πολυκατοικιών. Εκεί ήταν το σπίτι της Μάρτα. Τα μπαλκόνια ήταν τόσο κοντά το ένα απέναντι στο άλλο που οι ένοικοι θα μπορούσαν εύκολα να πιάσουν κουβέντα μεταξύ τους. Έκανε ένα μικρό σάλτο για να περάσει από το σημείο που λίμναζαν τα νερά, χωρίς να σταματά να διώχνει τις μύγες που τον γυρόφερναν. Στην τελευταία πολυκατοικία, ένα τριώροφο κτίσμα του μεσοπολέμου που είχε από χρόνια εγκαταλειφθεί στη μοίρα του, ξεχώριζαν τα απλωμένα σεντόνια από το μπαλκόνι του πρώτου ορόφου, που ανέμιζαν στο λιγιστό αέρα. Δίπλα στην κύρια είσοδο υπήρχαν

μερικά σκαλοπάτια που οδηγούσαν σε ένα ανεξάρτητο ημιυπόγειο. Πλησίασε ακόμα περισσότερο ο Ανδρέας και χτύπησε το κουδούνι αποφασιστικά.

Οι γονείς της Μάρτα ξαφνιάστηκαν όταν τον είδαν. Ο Ανδρέας, παρά τις καλές του προθέσεις, ήταν ψηλός και κάπως άχαρος και συχνά τρώμαζε τους ανθρώπους γύρω του, αν δεν τον ήξεραν. Ο πατέρας παραμέρισε τη σύζυγό του, έβγαλε από την τσέπη του τα χαρτιά της οικογένειάς του και του τα έδειξε, νομίζοντας πως είναι αστυνομικός. Αφού τελικά τους εξήγησε ποιος ήταν ο ίδιος και ποιος ο λόγος που βρισκόταν εκεί, η έκπληξη τους μεγάλωσε ακόμα περισσότερο.

«Η Μάρτα έχει ένα πολύ δυνατό μυαλό και αν λείψει κι άλλες μέρες υπάρχει κίνδυνος να χάσει τη χρονιά. Δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να συμβεί αυτό. Καταλαβαίνετε τι σας λέω;»

Καθώς μιλούσε έκανε κάποιες κινήσεις με το σώμα του για να γίνει περισσότερο κατανοητός. Η μητέρα της Μάρτα έγνεψε καταφατικά, ενώ ο σύζυγός της παρέμεινε ανέκφραστος, ξυπνώντας του την εικόνα του πατέρα του όταν τη στιγμή που η μητέρα του προσπαθούσε να κατευνάσει τις εντάσεις, εκείνος έβγαζε τη ζώνη από το παντελόνι του αργά, σαν ιεροτελεστία.

Έδιωξε γρήγορα τη σκέψη εκείνη από το μυαλό του. Δεν ήταν σίγουρος αν τελικά κατάλαβαν τι τους είπε, τον ενημέρωσαν όμως, με τον τρόπο τους, πως η Μάρτα ήταν άρρωστη και την επόμενη μέρα θα ερχόταν στο σχολείο κανονικά. Όσο κι αν επέμεινε, παρά όλα αυτά, δεν του επέτρεψαν να της μιλήσει. Τους άφησε μερικές σημειώσεις που θα τη βοηθούσαν να μελετήσει τα μαθήματα που έχασε και αποχώρησε ευγενικά.

Ήξερε πως είχε κάνει το σωστό, αλλά ένιωθε πως κάτι δεν πήγαινε καλά με τη Μάρτα. Τι θα μπορούσε όμως να ήταν αυτό που την κρατούσε στο σπίτι; Φοβόταν πως ίσως κάποιος της είχε κάνει κακό και οι γονείς της το έκρυβαν για να μην της συμβεί κάτι μεγαλύτερο. Περπάτησε τη διαδρομή μέχρι το σπίτι του σκεπτικός. Πότε πότε σήκωνε το κεφάλι του και κοίταζε κάποια νεοκλασικά που επέμεναν να στέκονται όρθια με σφραγισμένες τις πόρτες και τα παράθυρα.

Η φτώχεια που έβλεπε γύρω του καθημερινά, τον έκανε να νιώθει ακόμα πιο άβολα, για την πρότερη ζωή του. Κι αν τώρα είχε πιάσει διαμέρισμα στην ίδια περιοχή, το έκανε για να βρίσκεται πιο κοντά στα παιδιά αυτών των οικογενειών. Έμπαινε κάθε μέρα όλο και πιο βαθιά στην κουλτούρα της γειτονιάς, η οποία ήταν πολύ πιο περίπλοκη απ' ό,τι αρχικά είχε εκτιμήσει. Ψώνιζε από ασιατικά μαγαζιά, έπινε καφέ που τον σέρβιραν με ναργιλέ και λουκούμι, μύριζε σκόρδο και κάρυ όταν περνούσε έξω από ανοιχτά παράθυρα και σιγά σιγά

άρχισε να νιώθει τον χτύπο της καρδιάς των κατοίκων της περιοχής. Μιας περιοχής που, αν δεν μύριζε από τα σκουπίδια και τ' απόνερα, τότε μύριζε μπαρούτι με τις συμπλοκές ανάμεσα σε βαλκάνιους και Ασιάτες να είναι σχεδόν καθημερινές.

Οι φόβοι του Ανδρέα, την επομένη κιόλας το πρωί, φαινόταν πως είχαν βγει αληθινοί. Η Μάρτα επέστρεψε στο σχολείο, με μια μελανιά όμως κάτω από το αριστερό της μάτι και ο δράστης δεν προερχόταν από τη συγκέντρωση της πλατείας, ούτε από κάποιον βαλκάνιο συμμαθητή της. Το χτύπημα προερχόταν από τον πατέρα της, ο οποίος έβλεπε τη Μάρτα να μεγαλώνει, να γίνεται ανεξάρτητη και δεν μπορούσε να δεχτεί πως δεν ορίζει εκείνος το παρόν και το μέλλον της. Το ενδεχόμενο αυτό δεν είχε περάσει καθόλου από το μυαλό του και ο προβληματισμός του μεγάλωσε ακόμα περισσότερο όταν κατάλαβε τι είχε συμβεί. Έβλεπε τώρα μπροστά του, πώς δεν είχε ν' αντιμετωπίσει μόνο τον ρατσισμό αλλά και τις διαφορετικές πολιτισμικές κουλτούρες. Δεν υπήρχαν μονάχα Έλληνες και μετανάστες, αλλά δεκάδες διαφορετικές εθνικότητες, με διαφορετικά βιώματα και παραδόσεις. Νόμιζε πως τα είχε δει όλα, η ζωή όμως στον Άγιο Παντελεήμονα μόλις είχε αρχίσει να μπαίνει στο πετσί του και αυτά που θα ακολουθούσαν δεν τα είχε καν φανταστεί ως τότε.

Ο φόβος

Πέρασε αρκετός καιρός, όμως το θέμα της Μάρτα δεν σταμάτησε να προβληματίζει τον Ανδρέα, ο οποίος παρακολουθούσε διακριτικά τη ζωή της.

«Πώς θα μπορούσε να βγει ψυχολογικά, αλλά και σωματικά αλώβητη αυτή η κοπέλα μέσα από μια τέτοια κατάσταση;» σκεφτόταν καθημερινά και η ανησυχία του μεγάλωνε.

Καθόταν τώρα με τον Δαμιανό σε ένα γωνιακό καφέ που είχανε κάνει στέκι τους, κοντά στο σχολείο, με θέα προς την πλατεία και συζητούσαν. Άκεφη και χωρίς να πει κουβέντα, η Φρόσω άφησε ένα πιατάκι με δυο λουκούμια στο τραπέζι και κάθισε μόνη σε μια γωνιά, πιάνοντας ένα περιοδικό και άρχισε να το ξεφυλλίζει βαριεστημένα. Κρατούσε το καφενείο του συζύγου της που έφυγε για την Αλβανία και δεν επέτρεψε ποτέ. Ήταν μια γυναίκα σκοτεινή, απόμακρη, όμορφη στην όψη, μα θύμιζε άνδρα η συμπεριφορά της. Σαν να είχε αποφασίσει ν' απαρνηθεί τη φύση της για να επιβιώσει.

Είχε μπει Φλεβάρης και ο, έτσι κι αλλιώς βελούδινος, χειμώνας της Αττικής πλησίαζε προς το τέλος του. Η μέρα ήταν ηλιόλουστη και οι δυο άνδρες απολάμβαναν τις συζητήσεις τους για τα κοινά και όχι μόνο.

«Όταν συνταξιοδοτηθώ θα πιάσω να γράψω ένα μυθιστόρημα», είπε ο Δαμιανός και ρούφηξε με όρεξη την πρώτη γουλιά από τον καφέ του «έχω βρει κίολας τον τίτλο: “Ο τρελός” θα λέγεται», συμπλήρωσε και χαμογέλασε πονηρά.

Ο Ανδρέας δυσκολευόταν να καταλάβει που το πάει και αρκέστηκε σ’ έναν μορφασμό απορίας, προσμένοντας διευκρινήσεις.

«Εσύ θα είσαι ο ήρωάς μου!» ολοκλήρωσε ο Δαμιανός προκαλώντας τα γέλια του φίλου του.

Ο Δαμιανός δεν μπορούσε ακόμα να καταλάβει πως αυτός ο άνθρωπος, μετά από μία τόσο πετυχημένη καριέρα και άνετη ζωή, αποφάσισε να τα γκρεμίσει όλα και να καταλήξει να κάνει το «ιεραπόστολο» στον Άγιο Παντελεήμονα. Ο ίδιος αγαπούσε τη γειτονιά, έμενε εκεί από παιδί, τότε που όλα ήταν διαφορετικά, είχε όμως συνειδητά επιλέξει να μη μπλέκεται σε φασαρίες, να παίρνει απόσταση, να μην ενοχλεί και αυτό του πρόσφερε ένα είδος ασφάλειας.

Άλλαξε τώρα ύφος και σοβαρεύτηκε κάπως.

«Ανδρέα, σε δυο μήνες έρχονται εκλογές. Τα φαινόμενα της πλατείας θα πληθύνουν, πρέπει να είσαι έτοιμος γι’ αυτό».

Ο Ανδρέας κούνησε το χέρι του με απαξίωση. Έσκυψε τότε πιο κοντά ο Δαμιανός προς το μέρος του και τον έπιασε από το πέτο, σαν να ήθελε να του εκμυστηρευτεί κάποιο μυστικό.

«Ζω πάνω από πέντε δεκαετίες εδώ, μην προσπερνάς τα λόγια μου. Ο Κανάρης είναι αδίστακτος, ακούγεται πως έχει καθαρίσει μέχρι και άνθρωπο».

«Απολαμβάνω τη φιλία σου Δαμιανέ και εκτιμώ απεριόριστα τη βοήθειά σου», είπε ο Ανδρέας και πήρε κι αυτός ένα πιο σοβαρό ύφος «Κατανοώ, ακόμα, τον φόβο σου για όσα συμβαίνουν και τους κυρ Παντελήδες που κλείνουν τα παντζούρια τους με το σούρουπο για να προστατεύσουν την περιουσία και την οικογένειά τους. Τους κατανοώ όλους. Το κακό όμως που κάθε μέρα βρίσκει χώρο και μεγαλώνει, αν το αφήσουμε, σύντομα θα μεγαλώσει τόσο που κανένα κλειστό παράθυρο δεν θα μπορεί να το σταματήσει. Η αδράνεια και η ουδετερότητα είναι ο θεμέλιος λίθος του κακού», σταμάτησε ξαφνικά, σκέφτηκε μήπως πρόσβαλε τον συνομιλητή του με τα λόγια του.

Έσκυψε εκείνος τώρα προς το μέρος του, όπως είχε κάνει ο Δαμιανός πρωτότερα «Εσύ κι εγώ φίλε μου κουβαλάμε παιδικές ψυχές στην πλάτη μας. Αν φοβόμαστε εμείς φοβούνται κι αυτές κι αν ένα παιδί φοβάται, σύντομα θα βρει προστασία από εκείνους που τώρα τον τρομάζουν, θα κρυφτεί πίσω από τους δυνατούς και μια μέρα θα γίνει όμοιός τους.

Έχεις σκεφτεί τη στιγμή που θα απειληθείς από τον γείτονά, τον περιπτερά ή ακόμα χειρότερα, από έναν μαθητή σου; Υπάρχει μεγαλύτερη αποτυχία για έναν δάσκαλο να βγάλει έναν τέτοιο άνθρωπο;»

Δεν μίλησε ο Δαμιανός. Όχι πως δεν είχε τι να πει, μα φάνηκε να ήθελε να κρατήσει μέσα του εκείνο που του ήρθε στο μυαλό και αποφάσισε να σωπάσει. Η τελευταία κουβέντα του Ανδρέα τον τάραξε, όμως δεν ήταν ξεκάθαρο αν ένιωσε προσβολή, φόβο ή κάτι άλλο, ακόμα πιο δυνατό. Ο ήλιος είχε αρχίσει να δύει. Η παγωνιά του ύστερου χειμώνα γινόταν πλέον αισθητή και το δημοτικό φως άναψε στα στενά γύρω από τον Άγιο Παντελεήμονα. Σύντομα τα πράγματα θα γίνονταν όπως ακριβώς προέβλεψε ο Δαμιανός.

Ξημέρωσε Κυριακή, η πλατεία ήταν γεμάτη από προεκλογικές αφίσες, άναρχα κολλημένες παντού και φέιγ βολάν σκέπαζαν, πλήρως σχεδόν, το πλακόστρωτο προαύλιο του ναού. Η μέρα των εκλογών πλησίαζε και η κόντρα μεταξύ των συνδυασμών είχε κορυφωθεί. Ο Ανδρέας παρατηρούσε καθισμένος σε ένα παγκάκι τον «σκουπιδότοπο» ανέκφραστος, προσπαθώντας να βρει τον ιδεολογικό προσανατολισμό πίσω από κάθε μακιγιαρισμένο, πολιτικό πρόσωπο ή σύνθημα. Ένας Νιγηριανός είχε στήσει έναν πρόχειρο πάγκο και πουλούσε είδη από δερματίνη, αντίγραφα γνωστών εταιρειών. Ο πάγκος ήταν έτσι φτιαγμένος ώστε, αν προκύψει ανάγκη, να κλείνει με μια κίνηση καταπίνοντας μέσα του το εμπόρευμα. Ένας ηλικιωμένος άνδρας, που πουλά ψημένα κάστανα και καλαμπόκι, έχει αφήσει τώρα τη θέση του και προσπαθεί να εξηγήσει, ενοχλημένος, κάτι στον νεαρό Νιγηριανό ο οποίος χαμογελά χωρίς να καταλαβαίνει.

Καθώς ανακάτευε, ο Ανδρέας, κάποια φέιγ βολάν με το πόδι του, το μάτι του έπεσε σε ένα φρικιαστικό μήνυμα που τον έκανε να παγώσει: «ΣΑΚΑΤΗΣ ΚΑΙ ΑΝΘΕΛΛΗΝΑΣ Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΟΥ ΣΥΝΑΝΑΣΤΡΕΦΕΤΑΙ ΜΕ ΠΑΙΔΙΑ ΛΑΘΡΟΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ. ΒΡΕΙΤΕ ΤΟΝ». Δεν έσκυψε καν να σηκώσει το χαρτί από το έδαφος και ασυναίσθητα έπιασε το παράλυτο χέρι του με το αριστερό και το έβαλε στην τσέπη του σακακιού του. Ένα ρίγος, σαν ηλεκτρικό ρεύμα, διαπέρασε το κορμί του και το βλέμμα του σάρωσε για μια στιγμή τον χώρο. Ένιωσε ανασφάλεια και έκανε να σηκωθεί για να φύγει, όμως δεν ήξερε που να πάει. Γνώριζε τώρα καλά τον φόβο που με ευκολία υποτιμούσε σαν τον έβλεπε στα μάτια του Δαμιανού. Το μήνυμα δεν ανέφερε βέβαια περισσότερες λεπτομέρειες, αυτό όμως αργά η γρήγορα θα μπορούσε να συμβεί. Επιπλέον, δεν ήξερε κάποιον άλλο στην περιοχή που δεχόταν παιδιά στο σπίτι του για να τα βοηθά με την εξέλιξή τους στα μαθήματα. Κι αν τα παιδιά εκείνα δεν ήταν μόνο παιδιά μεταναστών, λίγο απασχολούσε τον συντάκτη του

μηνύματος. Η παρουσία του Ανδρέα είχε γίνει αντιληπτή από την ομάδα του Κανάρη και αν αυτό αρχικά τον σόκαρε, δεν θα αργούσε η στιγμή που θα ένιωθε γοητευμένος με την εξέλιξη αυτή και τα πνευμόνια του θα γέμιζαν και πάλι ικανοποίηση.

Ο δρόμος που είχε διαλέξει για το υπόλοιπο της ζωής του, δεν ήταν εύκολος. Κι αν κάποτε κινδύνευσε η ζωή του από το άγχος και την τοξικότητα, τώρα κινδύνευε από ανθρώπους του υποκόσμου. Άξιζε τελικά ο τρόπος που είχε επιλέξει να ζει; Κι ακόμα, που θα τον οδηγούσε αυτός ο δρόμος; Αυτά σκεφτότανε από τη μέρα που διάβασε εκείνο το μήνυμα. Είχε καταλάβει πως τελικά είχε έρθει η ώρα που ο Κανάρης θα ασχολούταν μαζί του και τώρα έπρεπε να τον αντιμετωπίσει. Σκέφτηκε να πάει στην αστυνομία, ο Δαμιανός όμως τον συμβούλεψε να μην το κάνει και είχε δίκιο. Με τον τρόπο αυτό θα δήλωνε από μόνος του πως αυτός ήταν ο άνθρωπος που στοχοποιούσε το μήνυμα. Επιπλέον, η πλατεία είχε πια καθαρίσει απ' όλα εκείνα τα χαρτιά, που έτσι κι αλλιώς ελάχιστοι είχαν προλάβει να το διαβάσουν. Το καλύτερο θα ήταν να μην ασχοληθεί περισσότερο με το γεγονός. Το μήνυμα άλλωστε πήγαινε περισσότερο στον ίδιο τον Ανδρέα και αφού ο παραλήπτης το είχε λάβει, το πιο πιθανό ήταν να μην υπάρξει συνέχεια. Επιπλέον, αν δεν ήταν στην πραγματικότητα δειλοί, δεν θα απειλούσαν ανώνυμα έναν άνθρωπο με σωματική αναπηρία που δεν τους είχε φταίξει σε τίποτα.

«Το μήνυμα είχε σκοπό να με τρομάξει Δαμιανέ και παραδέχομαι πως το πέτυχε για μια στιγμή. Η απάντησή μου, λοιπόν, θα είναι η ανυπακοή στις άρρωστες επιθυμίες τους», ανέφερε αποφασιστικά με ένα χαμόγελο υπεροχής.

Κι ύστερα, με κάποιο τρόπο, έφυγε ο φόβος από μέσα του και μπόλιασε στην ψυχή του Δαμιανού. Έτσι λειτουργεί ο φόβος, τρυπώνει εκεί που βρίσκει ανοιχτές πόρτες, σαν ιός και τρώει τα σωθικά των ανθρώπων αργά και βασανιστικά. Μόνο σαν κλείσουν οι πόρτες, μένει χωρίς στέγη και ξεψυχά.

Η απελευθέρωση

Στην παιδική χαρά της πλατείας είχε μπει λουκέτο, υπό τον φόβο της «εισβολής» λαθραίων γόνων, όπως ενημέρωνε η ανορθόγραφη, στην καγκελόπορτα, ταμπέλα. Έτσι, όλα τα παιδιά της γειτονιάς βίωναν τον παράνομο αποκλεισμό από τον μοναδικό, δωρεάν χώρο ψυχαγωγίας που είχαν στη διάθεσή τους. Ένα μαύρο πέπλο είχε σκεπάσει ολόκληρη την περιοχή και σαν να μην έφτανε αυτό, οι διαρρήξεις σε αυτοκίνητα έδιναν και έπαιρναν, ρίχνοντας νερό στον μύλο του σκοταδισμού και της ξενοφοβίας. Όλοι ενάντια όλων και κανείς με κανέναν.

Καθένας έψαχνε τον τρόπο να ανήκει κάπου, για να νιώθει ασφάλεια και την ίδια στιγμή δημιουργούσε νέους εχθρούς.

Η Μάρτα είχε από καιρό αποτινάξει τη μαντήλα από το παιδικό της κεφάλι, παρά τις ενστάσεις του πατέρα της. Οι οικογενειακές τριβές όμως δεν σταματούσαν εκεί. Το σώμα της νεαρής κοπέλας άλλαζε πολύ γρήγορα και από παιδί γινόταν γυναίκα. Αυτό όμως, αντί να χαροποιεί τους γονείς της, εκείνοι έψαχναν τρόπο να κρύβουν όσο περισσότερη σάρκα μπορούσαν από το εφηβικό της κορμί. Και κάπως έτσι, συνήθισε κι εκείνη να ζει με την απειλή, πότε των ταγμάτων εφόδου και πότε του ίδιου της του πατέρα. Με τον Ανδρέα είχε αναπτύξει μια σχέση εμπιστοσύνης και τα μαθήματα αποτελούσαν διέξοδο την ίδια. Ήταν ιδιαίτερα φιλομαθής και παρά το νεαρό της ηλικίας, είχε κιόλας αρχίσει να μελετά κλασικούς συγγραφείς, αλλά και σύγχρονους. Η βιβλιοθήκη του Ανδρέα ήταν πλούσια και γενναιόδωρη, για όλα τα παιδιά που έδειχναν ενδιαφέρον να μελετήσουν εξωσχολικά βιβλία. Φαινόταν πως η Μάρτα είχε αποφασίσει να ξεφύγει από εκείνη την κατάσταση και είχε καταλάβει πως η μόρφωση ήταν ο πιο ασφαλής δρόμος προς την ελευθερία. Την ίδια στιγμή ο Ανδρέας καμάρωνε που την έβλεπε να εξελίσσεται και να εκμεταλλεύεται το κοφτερό της μυαλό για την προσωπική της εξέλιξη και όχι για να συγκρουστεί με συμμαθητές της ή με ομάδες αλλοεθνών.

Μια ξαφνική, δυνατή μπόρα ξέσπασε στα καλά καθούμενα και έκανε τους δρόμους να μοιάζουμε με μικρά κανάλια, που παρέσερναν σκουπίδια με τα βρομόνερά τους. Οι μικροέμποροι μάζευαν άναρχα τα εμπορεύματά τους από το πεζοδρόμιο για να περισώσουν όσο περισσότερα μπορούσαν. Κάποιοι περαστικοί, αιφνιδιασμένοι κι εκείνοι από την απότομη αλλαγή του καιρού, συνωστίζονταν κάτω από μπαλκόνια και μικρά υπόστεγα, μέχρι να περάσει η μπόρα. Στο στέκι του Ανδρέα και του Δαμιανού, οι λιγοστοί θαμώνες είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους και στριμώχνονταν τώρα στο εσωτερικό του καφενείου. Η βροχή δονούσε τους δρόμους και τα ντουβάρια της γειτονιάς του Αγίου Παντελεήμονα και έκανε τους πάντες να αδρανήσουν.

Σε λίγα λεπτά η μπόρα είχε πια σταματήσει, ο ήλιος έκανε την εμφάνισή του και πάλι και ο Ανδρέας με τον Δαμιανό βγήκαν από το καφενείο με τους καφέδες τους στο χέρι, για να πιάσουν και πάλι την αγαπημένη τους γωνιά στο πεζοδρόμιο. Η Φρόσω είχε πιάσει τη σκούπα και έδωχνε τ' απόνερα που είχαν μπει στο καφενείο, βλαστημώντας. Τα είχε βάλει με κάποιους που εκμεταλλεύτηκαν την ταραχή και το έσκασαν χωρίς να πληρώσουν. Όλα

έμοιαζαν πιο καθαρά, η πλατεία είχε καθαρίσει από τα σκουπίδια και γωνιές που βρωμούσαν κάτουρο, τώρα άστραφταν από καθαριότητα.

«Έτσι γίνεται πάντα», είπε ο Ανδρέας με διάθεση για φιλοσοφική συζήτηση «όση βρωμιά και αν υπάρχει γύρω μας, έρχεται μια μπόρα και την καθαρίζει. Και τότε μόνο, όταν όλα είναι πια καθαρά, καταλαβαίνουμε πως ζούσαμε μέσα στη βρώμα και τη δυσωδία».

Ο Δαμιανός, έκοψε ένα κομμάτι βασιλικό και το έφερε στη μύτη του. Απόλαυσε τη μυρωδιά και κράτησε το μικρό κλαδάκι μέσα στη χούφτα του.

«Πολλές φορές τα συλλογίστηκα όλα τούτα», έσπασε τελικά τη σιωπή του «μα έμαθα κι εγώ να ζω στη βρωμιά όπως το λες. Συνήθισα τόσο που κάποτε, ίσως την αποζητώ κιόλας».

Ένωθε μεγάλη πνευματική μοναξιά ο Δαμιανός και ο ερχομός του Ανδρέα του είχε ξυπνήσει ένστικτα που είχε ξεχάσει και ο ίδιος πως είχε. Θαύμαζε το θάρρος του φίλου του, μα δεν σταματούσε να ανησυχεί γι' αυτόν. Εξάλλου, κρατούσε ένα μυστικό από εκείνον και είχε έρθει η ώρα να το μοιραστεί μαζί του, δεν υπήρχε πια λόγος να το κρατά μέσα του.

«Κάποτε με ρώτησες πως θα ένιωθα αν μια μέρα με απειλούσε κάποιος μαθητής μου. Έτσι δεν είπες;»

Ο Ανδρέας δεν απάντησε, ένιωσε την ανάγκη του φίλου του να εξομολογηθεί κάτι πολύ βαθύ και του έδωσε τον χώρο που χρειαζόταν.

«Το έχω ήδη νιώσει αυτό, υπήρξε τέτοιος ο Κανάρης», είπε με ανακούφιση.

Ο Ανδρέας γούρλωσε τώρα τα μάτια περισσότερο.

«Ντρέπομαι, ντρέπομαι πολύ. Κι αν ντρέπομαι μια φορά που δεν βρήκα τίποτα να πω όταν δέχτηκα την επίθεσή του, ντρέπομαι δέκα που δεν βρήκα τίποτα να κάνω όταν ήταν ακόμα παιδί, μαθητής δικός μου. Ιδού λοιπόν ο πραγματικός υπεύθυνος για τούτο το τέρας που κατασπαράζει τις ζωές μας», αναφώνησε και άπλωσε τα χέρια, προσμένοντας, τάχα, κάποιο χειροκρότημα αποθέωσης.

Ένα βάρος έφυγε από το στήθος του Δαμιανού, ύστερα από την εξομολόγησή του. Το ήξεραν πολλοί στη γειτονιά, πως θα γινόταν άλλωστε να μην το γνωρίζουν; Ο Κανάρης είχε επιτεθεί φραστικά, έχοντας κολλήσει το πρόσωπό του σε εκείνο του Δαμιανού, δημόσια, σε κάποια σχολική γιορτή. Κι αν στην αρχή όλοι σώπασαν σοκαρισμένοι, γρήγορα ξέσπασαν σε γέλια και κακεντρεχή σχόλια για το λερωμένο παντελόνι του διευθυντή. Έβαλε το χέρι της η Φρόσω στο στόμα της, σαν θυμήθηκε το περιστατικό, μα κρατήθηκε. Δεν γέλασε.

Ο Ανδρέας δεν έβγαλε κουβέντα, δεν θέλησε ν' ασκήσει κριτική, να μάθει λεπτομέρειες ή να παρηγορήσει τον φίλο του. Κατάλαβε, όλα έβγαζαν νόημα πια. Γύρισε τότε το πρόσωπό του προς την πλατεία.

«Τι όμορφη που θα ήταν σαν έπαιζαν πάλι παιδιά», σκέφτηκε και μια ιδέα παράτολμη θρονιάστηκε στο μυαλό του, τέτοια που τον έκανε να χαμογελά.

Δεν πέρασαν παρά μονάχα λίγα εικοσιτετράωρα. Η μέρα των εκλογών είχε φτάσει και οι υποψήφιοι δημοτικοί σύμβουλοι έβαλαν τα καλά τους και σουλάτσαραν στα εκλογικά κέντρα, χαιρετώντας εγκάρδια κάθε ψηφοφόρο που έμπαινε στην κάλπη και αγνοώντας τον καθώς έβγαινε. Στα καφενεία γύρω από την πλατεία επικρατούσε το αδιαχώρητο. Οι πολίτες απολάμβαναν τον καφέ τους και την όμορφη, ηλιόλουστη Κυριακή, ανταλλάσσοντας προβλέψεις για το τελικό αποτέλεσμα. Ο Δαμιανός είχε πιάσει την αγαπημένη του θέση και περίμενε τον Ανδρέα, ο οποίος είχε ασυνήθιστα αργήσει. Καθώς κοίταζε προς την πλατεία, πρόσεξε κάτι που του προκάλεσε μεγάλη έκπληξη. Η παιδική χαρά ήταν ανοιχτή και γεμάτη παιδιά! Σκέφτηκε πως λόγω της μέρας, ο Δήμος έπραξε επιτέλους αυτό που όφειλε από καιρό και παρέδωσε την παιδική χαρά σ' εκείνους που ανήκει. Στα παιδιά! Καμιά άλλη λογική εξήγηση δεν μπορούσε να δώσει.

Όσο περισσότερο όμως παρατηρούσε τον παιδικό όχλο, κάτι εντελώς ασυνήθιστο φαινόταν να συμβαίνει. Στην αρχή δεν ήθελε να πιστέψει στα μάτια του και σηκώθηκε όρθιος για να δει καλύτερα, πλησίασε πιο κοντά στα κάγκελα της παιδικής χαράς και βεβαιώθηκε πως τα μάτια του δεν τον απατούσαν.

«Το έκανε ο τρελός!» ψέλλισε μέσα από τα χείλη του και συνέχιζε να κοιτάζει με μάτια ορθάνοιχτα το πρωτοφανές θέαμα.

Ανάμεσα σε δεκάδες πολύβουα σαν μέλισσες παιδιά, καθισμένος στον μύλο και γυρνώντας αργά, βρισκόταν ο Ανδρέας. Δεν έμοιαζε με άνθρωπο αλλά με βουνό περισσότερο. Τα μαλλιά του ήταν σηκωμένα και το πρόσωπό του, κατακόκκινο από την έξαψη, φλεγόταν σχεδόν. Η μορφή του είχε πάρει τώρα μια παράξενη όψη στα μάτια του Δαμιανού, έμοιαζε σαν ένας γίγαντας με βιβλική μορφή και η εικόνα εκείνη του έφερνε ανατριχίλα. Έκανε τον σταυρό του αργά, ο βραχύσωμος άνδρας, χωρίς να πάρει τα μάτια του από τον Ανδρέα.

Είχε πρωί πρωί φτάσει, ο Ανδρέας, στην πλατεία, έσπασε το λουκέτο της ντροπής και άνοιξε τις πόρτες διάπλατα. Τόσο απλό ήταν! Πρώτος αυτός μπήκε και άρχισε να κάνει κούνια και σιγά σιγά, μέχρι να βγει ο ήλιος, η παιδική χαρά είχε γεμίσει από παιδιά.

«Ανάθεμά τον», σκέφτηκε ο Δαμιανός «το λέει η καρδιά του. Μπράβο!»

Και άξαφνα μια αίσθηση που έμοιαζε με θαυμασμό, αλλά δεν ήταν, κυριεύσε τα μέσα του. Ένωσε απότομα μικρός. Τόσο μικρός που θα μπορούσε να τον ποδοπατήσει ένα

μυρμήγκι. Εκείνος ο αλλόκοτος άνδρας που χαιρόταν σαν παιδί, σήκωνε την αξιοπρέπεια όλων στις πλάτες του. Αγνοούσε τον κίνδυνο, αποστρεφόταν τον φόβο και ζούσε κάθε του μέρα όπως συμβούλευε τα παιδιά να κάνουν. Είχε καταφέρει στην έκτη δεκαετία της ζωής του να γίνει το παράδειγμα μιας ολόκληρης γενιάς, που ερχόταν με φόρα και το υπόλοιπο ζωής που με βουλιμία απολάμβανε, είχε πια νόημα. Όχι μόνο για εκείνον, αλλά για όλους όσους τον γνώριζαν.

Το να είσαι όμως ο εαυτός σου, να διασκεδάζεις, ν' αγαπάς δίχως αύριο και να εξισώνεσαι με τα παιδιά, μοιάζει πολλές φορές με τρέλα. Μια επικίνδυνη τρέλα που λίγοι μπορούν να συνυπάρξουν δίπλα της. Η αφοβία του Ανδρέα προκαλούσε αμηχανία στους εκφοβιστές, μα πιο πολύ απ' όλους ενοχλούσε τους φοβισμένους. Και τούτο καθώς ο φόβος μοιάζει περισσότερο υποφερτός όταν είναι κοινός, νομιμοποιείται με κάποιο τρόπο και κανείς δεν νιώθει άσχημα πια.

«Καλύτερα», σκέφτεται ο κακομοίρης ο ανθρωπάκος «καλύτερα φοβισμένος και ασφαλής, παρά ελεύθερος με τον κίνδυνο να βαδίζει στα χνάρια σου σαν σκιά».

Ο νικητής είναι μόνος

Οι εκλογές πέρασαν, με τους συνδυασμούς με ξενόφοβη ρητορική να καταλαμβάνουν ιστορικά ποσοστά σε υποβαθμισμένες γειτονιές της Αθήνας, όπως αυτή του Αγίου Παντελεήμονα. Ο Κανάρης, όχι μόνο έγινε πιο δημοφιλής από ποτέ, αλλά απέκτησε και θεσμικό ρόλο στα κοινά της πόλης. Το σκοτάδι είχε έρθει για να μείνει και το φως που μαχόταν να φέρει ο Ανδρέας, δεν αρκούσε για να ξημερώσει. Είχε ακόμα πολλά να κάνει.

Εξάλλου, πλησίαζε η εθνική επέτειος και οι σχολικές επιδόσεις της Μάρτα έβαζαν δύσκολα στον Δαμιανό, που ήταν υποχρεωμένος να της δώσει τη σημαία στη σχολική παρέλαση. Ήταν δεδομένο πως ο Κανάρης δεν θα το άφηγε να περάσει έτσι, ένα τέτοιο γεγονός και το μόνο ερώτημα που έμενε αναπάντητο, ήταν μέχρι που μπορούσε να φτάσει. Θυμούνταν όλοι στη γειτονιά το βασικό προεκλογικό του σύνθημα, δεν θα άφηγε την ελληνική σημαία σε «βρώμικα» χέρια.

Άπαντες στο σχολείο, έβλεπαν τη μέρα της παρέλασης σαν ωρολογιακή βόμβα που αργά ή γρήγορα θα εκραγεί. Στο συμβούλιο των καθηγητών έπεσαν προτάσεις, από το να δηλώσουν κόλλημα και να μην κατέβουν στην παρέλαση, μέχρι να πείσουν τη Μάρτα να παραιτηθεί του δικαιώματός της να παρελάσει ως σημαιοφόρος. Χάριν, τάχα, της ομαλής διεξαγωγής της παρέλασης. Μα ποιος θα μπορούσε να στερήσει από ένα παιδί τους καρπούς των κόπων του, την επιβράβευση για την πρωτιά στα σχολικά μαθήματα; Έξαφνα, έστρεψαν

όλοι το κεφάλι τους προς τον Ανδρέα. Εκείνος ήταν ο μόνος που ασκούσε επιρροή στη νεαρή κοπέλα, εκείνον μονάχα εμπιστευόταν και θα έκανε ό,τι της έλεγε. Για ώρες δεχόταν πιέσεις, μόνος ανάμεσα σε πολλούς, με τον Δαμιανό να μην έχει τη δύναμη να τον κοιτάξει στα μάτια. Τελικά, γνωστοποίησε προς κάθε παραβρισκόμενο τη ντροπή που ένιωθε για λογαριασμό τους και αποχώρησε από την αίθουσα, εμφανώς ενοχλημένος και ελαφρώς κουτσαίνοντας, κάτι που έδειχνε πως η υγεία του είχε επηρεαστεί σημαντικά, με όσα είχαν συμβεί όλον εκείνον τον καιρό.

Αν θέλεις να πετύχεις κάτι μεγάλο στη ζωή, τότε πρέπει να πολεμήσεις μόνος. Κανένας δεν μπορεί να σταθεί συνοδοιπόρος στον δρόμο που εσύ χάραξες. Ο Ανδρέας δεν είχε τίποτα να περιμένει από κανέναν πια. Ακόμα και ο Δαμιανός, που τόσο είχε εμπιστευτεί, τον πρόδωσε με τη σιωπή του, σε εκείνο το συμβούλιο της ντροπής. Κι αν τύχαινε και είχε τον παραμικρό ενδοιασμό η Μάρτα, για το αν έπρεπε να παρελάσει με τη γαλανόλευκη, δεν θα την άφηνε τώρα ο Ανδρέας να λείπει από τη μεγάλη γιορτή.

Την ίδια ώρα στο σπίτι της Μάρτα επικρατούσε ταραχή. Ο πατέρας της δεν ήταν καθόλου θετικός στο ενδεχόμενο της παρέλασης μπροστά σε τόσο κόσμο, με τη Μάρτα ντυμένη όπως όλες οι κοπέλες. Η φούστα ήταν κοντή, το πουκάμισο αποκαλυπτικό και το κραγιόν πολύ κόκκινο για τα δικά του δεδομένα. Έβλεπε το σχολείο σαν κατάρα και αρχή του κακού για την ίδια και απειλούσε πως θα της απαγόρευε να ξανά πατήσει το πόδι της εκεί, αν δεν άλλαζε σύντομα συμπεριφορά. Ήταν έτσι κι αλλιώς πολύ ενοχλημένος, από τον άνδρα που συχνά έφτανε να τους χτυπά την πόρτα για λογαριασμό της και ήταν προφανές πως εκείνος της ασκούσε μεγάλη επιρροή. Το δίλλημα ήταν μεγάλο για τη Μάρτα, που αγαπούσε το σχολείο και όλα έδειχναν πως εκείνο που δεν κατάφερε να περάσει το συμβούλιο των καθηγητών, ερχόταν τώρα σαν θείο δώρο από την οικογένεια της νεαρής κοπέλας.

Η μέρα της παρέλασης είχε φτάσει, τα παιδιά, ομοιόμορφα ντυμένα, είχαν συγκεντρωθεί στο προαύλιο του σχολείου, όπως ήταν κανονισμένο, για να πάρουν τις τελευταίες οδηγίες από τους καθηγητές τους και να αναχωρήσουν όλοι μαζί για την παρέλαση. Ή μήπως όχι όλοι;

Ο Ανδρέας κοίταζε τότε το ρολόι του και τότε τη σχολική πύλη. Η Μάρτα δεν είχε ακόμα φανεί και οι υποψίες πως κάτι κακό της είχε συμβεί, φούντωναν μέσα του.

«Ας περιμένουμε λίγο ακόμα», είπε την ώρα που συνάδελφοί του καλούσαν τους μαθητές να ετοιμαστούν για την αποχώρηση.

Η Μάρτα όμως δεν επρόκειτο να εμφανιστεί όσες ώρες και αν την περίμενε ο Ανδρέας και οι συμμαθητές της.

Η παρέλαση έγινε κανονικά, παραδόξως χωρίς ευτράπελα. Τη σημαία παρέλαβε άλλος μαθητής και η πιο δύσκολη μέρα της χρονιάς για τους εκπαιδευτικούς, πέρασε απρόσμενα ανώδυνα. Σε πηγαδάκια που σχημάτισαν μετά το τέλος της γιορτής, σχολίαζαν την ανακούφισή τους για την τροπή που πήραν τα πράγματα και κάπως έτσι, ανερυθρίαστοι επέστρεψαν στα σπίτια τους, ικανοποιημένοι που πέρασε μια ακόμα μέρα από τη ζωή τους, χωρίς να προσφέρουν τίποτα για το κοινό καλό.

Ο Ανδρέας, αντίθετα, έζησε την πιο οδυνηρή μέρα από τότε που ανέλαβε χρέη εκπαιδευτικού. Ολόκληρη τη μέρα δεν έβγαλε κουβέντα από το στόμα του και να που τώρα ένα νέο, πρωτόγνωρο συναίσθημα φούσκωνε μέσα του σαν θάλασσα και κινδύνευε να τον πνίξει. Δεν ήταν θυμός, δεν ήταν απογοήτευση, ήταν κάτι πολύ πιο μεγάλο που όσο περνούσε η ώρα δυσκολευόταν να το διαχειριστεί. Ένωθε πως θα εκραγεί το κεφάλι του, οι παλμοί του πότε ανέβαιναν και πότε ατονούσαν σαν να ήταν νεκρός. Μια κραυγή, που δύσκολα μπορούσε να χωρέσει μέσα του, έφτανε ως τα χείλη του μα κρατιόταν και δεν την ξεστόμιζε. Και ήταν τέτοια η δύναμή της που ή θα σκότωνε τον κόσμο όλο ή θα σκοτωνόταν ο ίδιος, αν δεν την άφηνε να ξεσπάσει.

Είχε πια νυχτώσει, οι κάτοικοι του Αγίου Παντελεήμονα έμπαιναν στα σπίτια τους. Οι πόρτες κλείδωναν μία μία, τα ρολά στα παράθυρα κατέβαιναν με φόρα και τα φώτα μονάχα από τα παντζούρια που έχασκαν, μαρτυρούσαν την ύπαρξη ζωής στο εσωτερικό των άψυχων ντουβαριών. Κι αφού τρύπωσαν όλοι σαν τυφλοπόντικες μέσα στη γη, η γειτονιά πολύ γρήγορα ερήμωσε.

Το δημοτικό φως, με δυσκολία περνούσε από τη φυλλωσιά των δέντρων, έξω από το σπίτι της Μάρτα. Ο πατέρας της νεαρής κοπέλας ξεπροβόδιζε έναν άνδρα, χωρίς να τον χαιρετήσει, σαν να επρόκειτο για επαγγελματική συναλλαγή. Εκείνος, έβαλε ένα μεγάλο καπέλο και απομακρύνθηκε, σαρώνοντας με τα μάτια του τον χώρο, μήπως τον δει κανένα μάτι. Σε λίγο, θα έστριβε με βήμα βιαστικό, σαν κάτι να τον κυνηγούσε, στον κεντρικό δρόμο και θα χανόταν. Το να βγαίνει βέβαια ένας άνδρας από ένα διαμέρισμα δεν είναι ούτε περίεργο, ούτε κακό, έστω και αν η ώρα ήταν προχωρημένη. Το παράδοξο ήταν πως ο άνδρας εκείνος ήταν αυτός που σκορπούσε τον φόβο στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα με τις ξενοφοβικές του ιδέες, που μόνο κρυφές δεν κρατούσε. Τι μπορεί, αλήθεια να γύρευε στο σπίτι της Μάρτα ο Κανάρης; Και τώρα κρυβόταν μήπως τον δουν και αργότερα θα πρέπει να

δώσει ο ίδιος εξηγήσεις στους ομοϊδεάτες του; Κάποιος αφελής θα μπορούσε να διαγνώσει, μεταστροφή στις ιδέες, του προσφάτως εκλεγμένου, δημοτικού συμβούλου. Η αλήθεια όμως, ήταν πολύ διαφορετική και εκείνα που θα ακολουθούσαν, πολύ σύντομα θα το επιβεβαίωναν.

Την επομένη κιόλας το πρωί, η αστυνομία έφτασε στο σπίτι του Ανδρέα και τον έσυρε, με μεγάλη αγριότητα, στο τμήμα. Ο κατηγορούμενος είχε δικαίωμα να μιλήσει με δικηγόρο, αν το επιθυμούσε, όπως και να είχε όμως θα περνούσε σίγουρα τη μέρα του στο κρατητήριο και ως το μεσημέρι πλήθος δημοσιογράφων είχε στηθεί έξω από το αστυνομικό τμήμα του Αγίου Παντελεήμονα. Τον γύρο του διαδικτύου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, έκανε η είδηση πως καθηγητής με έντονη ακτιβιστική δράση στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, καταγγέλθηκε για σεξουαλική κακοποίηση σε δωδεκάχρονη μαθήτριά του από το Αφγανιστάν. Και αν μέχρι τότε, ο Ανδρέας είχε να αντιμετωπίσει το μένος ακροδεξιών οργανώσεων, τώρα είχε απέναντί του και γνωστούς προοδευτικούς που κόπτονταν για την τύχη της νεαρής κοπέλας και άκοπα έχυναν δηλητήριο. Τα σχόλια και οι «ευχές» προς τον Ανδρέα πέρασαν γρήγορα από τους τοίχους των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στου φυσικούς τοίχους του σπιτιού του, αλλά και της γύρω περιοχής.

Το όνομα της Μάρτα δεν βγήκε ποτέ στη δημοσιότητα και η οικογένειά της, μαζί με την ίδια, μέσα σε λίγες μέρες μετακινήθηκε στην Ιταλία, γυρεύοντας μια νέα ζωή, αισθητά πιο άνετη οικονομικά. Για τους κατοίκους του Αγίου Παντελεήμονα όλα έβγαζαν νόημα πια. Η καταστροφή της εικόνας του ανθρώπου που τους έκανε να τρέπονται, εδραίωσε μέσα τους την πεποίθηση πως μόνο ένας τρελός θα έκανε όσα έκανε τόσο καιρό εκείνος και πως σίγουρα θα είχε κάποιο όφελος από τα παιδιά που βοηθούσε. Κι αφού, όπως όλα έδειχναν η καταγγελία ήρθε από μία νεαρή Αφγανή, ένιωσαν τυχεροί, σχεδόν ευλογημένοι, που δεν συνέβη κάτι ανάλογο σε κάποιο από τα δικά τους παιδιά.

Από την άλλη, ο Κανάρης κατάφερε να πετύχει εκείνο που είχε υποσχεθεί στους όμοιούς του, όταν είχε μάθει για τη δράση του Ανδρέα, χωρίς μάλιστα να φανεί πουθενά το όνομά του. Δεν κατέστρεψε μόνο τον Ανδρέα, που λίγες μέρες αργότερα έφυγε από τη ζωή, έπειτα από δεύτερο εγκεφαλικό επεισόδιο, αλλά κάτι πολύ πιο σημαντικό. Κατέστρεψε τις ιδέες του, τη στάση ζωής, που με τόσο πάθος κράτησε όλον εκείνον το καιρό και το υπόλοιπο ζωής, τελικά, που τόσο ήθελε να εκμεταλλευτεί για ν' αλλάξει τον κόσμο, ξεχάστηκε τόσο γρήγορα απ' όλους, που είναι σαν να μη συνέβη ποτέ. Μωρόπιστος και δειλός, ο μέσος πολίτης, αφού κόπασε η οργή του μετά το σκάνδαλο του Αγίου Παντελεήμονα, βυθίστηκε πιο αναπαυτικά στον καναπέ του και συνέχισε να αλλάζει κανάλια στην τηλεόραση, χωρίς να μάθει ποτέ τι πραγματικά συμβαίνει σε εκείνη τη γειτονιά.

Ο σπόρος

Τις τελευταίες στιγμές της ζωής του, ο Ανδρέας, βρέθηκε και πάλι εκεί από όπου ξεκίνησε. Βαριά χτυπημένος από δεύτερο εγκεφαλικό επεισόδιο, νοσηλεύτηκε στο ίδιο νοσοκομείο για μέρες. Μόνο που αυτή τη φορά η δημοφιλία του, ανάγκασε τις αρχές σε εικοσιτετράωρη φρούρηση του δωματίου του. Το δικαστήριο δεν έγινε ποτέ, καθώς ούτε ο ίδιος ήταν δυνατό να παραβρεθεί, ούτε η καταγγέλλουσα επέστρεψε ποτέ στην Ελλάδα από τότε.

Το θέμα ξεχάστηκε γρήγορα από τον τύπο, κι αν ο Ανδρέας δεν αποδείχτηκε ποτέ πως ήταν ένοχος, η κοινωνία τον καταδίκασε ομόφωνα ως παιδόφιλο και κόπασε το μένος της για αίμα. Το κομοδίνο του παρέμεινε άδειο και πάλι, για διαφορετικούς λόγους αυτή τη φορά. Κανένας από τον νέο κύκλο της ζωής του δεν τον επισκέφτηκε, ούτε ο Δαμιανός ούτε κάποιος από τους συναδέλφους του στο σχολείο. Ό,τι είχε να κάνει με τον Ανδρέα έμοιαζε μιανό και κανείς δεν ήθελε να μολυνθεί.

Οι φύλακες και οι υπάλληλοι του νοσοκομείου έκαναν λόγο για μια μυστηριώδη γυναίκα, η οποία τον επισκέφτηκε την τελευταία μέρα της ζωής του. Έμεινε δίπλα του, κρατώντας του το χέρι και δεν έφυγε μόνος. Κανείς δεν μπορεί να πει με βεβαιότητα αν ο Ανδρέας άκουσε τους ψιθύρους της γυναίκας ή αν αντιλήφθηκε, έστω, την παρουσία της. Εκείνο που με σιγουριά όμως μπορεί να ειπωθεί, είναι πως ο σπόρος της ελευθερίας και των ιδανικών που πρέσβευε ο Ανδρέας, όσο και αν ποδοπατήθηκαν, βρήκε χώρο να ανθίσει στην καρδιά και το μυαλό της Φρόσως και η ιστορία του μεγάλωσωμου άνδρα θα ειπωθεί μια μέρα ξανά.

7 Τα στοιχεία σύνδεσης με τις ιδέες και τα ιδανικά του Καζαντζάκη

Με την ολοκλήρωση της νουβέλας με τίτλο *Υπόλοιπο ζωής*, φτάνουμε σιγά σιγά στον σκοπό μας που δεν είναι άλλος από τη δημιουργία ενός σύγχρονου έργου βασισμένου στις ιδέες και τα ιδανικά του Νίκου Καζαντζάκη. Ο ασφαλέστερος τρόπος, για να επαληθεύσουμε τον βαθμό στον οποίο παρέμεινε πιστό το κείμενο στις προϋποθέσεις που θέτει η εργασία, είναι η παρουσίαση των κυριότερων αξιών του Καζαντζάκη με απευθείας αναφορά στο σύγχρονο κείμενο. Ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση.

Πνευματική ολοκλήρωση: Ο Ανδρέας, ο βασικός ήρωας της ιστορίας, είναι ένας άνθρωπος ο οποίος βαδίζει ήδη την έκτη δεκαετία της ζωής του. Ύστερα από ένα σοβαρό θέμα υγείας, αποφασίζει να αλλάξει τον τρόπο που ζει άρδην και να στραφεί σε εκείνα που του προσφέρουν την εσωτερική πλήρωση που έχει ανάγκη. Η αφοσίωσή του στη στήριξη

των παιδιών της περιοχής του Αγίου Παντελεήμονα, το άνοιγμά του σε ανθρώπους φτωχούς ανεξαρτήτως καταγωγής αλλά και η βαθιά φιλία που χτίζει με τον Δαμιανό, έναν άνθρωπο φοβισμένο και άτολμο, είναι οι βασικές κινήσεις που του χαρίζουν πνευματική ικανοποίηση. Να αναφέρω εδώ, πως για να υιοθετήσει τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής, έπρεπε πρώτα να αποτινάξει σχεδόν κάθε περιουσιακό στοιχείο από την πρότερη ζωή του και να αποδεχτεί τον χαμηλό μισθό του αναπληρωτή καθηγητή. Εδώ μπορεί να γίνει ο παραλληλισμός με τον Μανόλη, τον λογοτεχνικό ήρωα που υποδύεται τον Ιησού στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και μαζί με τους υπόλοιπους νέους που υποδύονται τους μαθητές του, απαρνιούνται την πρότερη ζωή τους για να προσφέρουν στους ανθρώπους που έχουν ανάγκη, προσδοκώντας έναν κόσμο περισσότερο δίκαιο.

Ελευθερία του ανθρώπου: Ο Ανδρέας επιλέγει να ζει ελεύθερος από κάθε τι που τον κρατά πίσω στη ζωή, είτε αυτό αφορά τις υλικές δεσμεύσεις του παρελθόντος, είτε τις φυλετικές διακρίσεις είτε τον φόβο. Σαν άλλος Ζορμπάς, σπάει τα δεσμά της παιδικής χαράς και γίνεται ένα με τα παιδιά. Παίζει μαζί τους και διασκεδάζει απολαμβάνοντας τη στιγμή, ενώ γίνεται παράδειγμα για εκείνα. Αγνοεί τις απειλές του Κανάρη, αποτινάσσοντας τον φόβο από πάνω του, δείχνει ανυπακοή στις προσταγές του και παράλληλα, δεν σταματά να εμπνέει τους ανθρώπους. Τον Δαμιανό να μη φοβάται και τη Μάρτα να κάνει εκείνο που λέει η καρδιά της. Για την ελευθερία του ανθρώπου, φιλοσοφεί και ο Ζορμπάς με τον Σταυριδάκη, στους ατελείωτους διαλόγους τους, για την ελευθερία πολεμά και ο καπετάν Μιχάλης. Όχι μονάχα την ελευθερία της πατρίδας αλλά και την ελευθερία από τον πόθο που τρέφει για τη γοητευτική γυναίκα του τούρκου φίλου του.

Ανάγκη για συμφιλίωση: Στην πολύπαθη περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, οι συγκρούσεις είναι καθημερινό φαινόμενο. Οι άνθρωποι χωρίζονται σε ομάδες σύμφωνα με την εθνικότητά τους, τις ιδεολογικές του καταβολές κτλ. Ο Ανδρέας βρίσκει τον κοινό παρονομαστή όλων στην ανθρώπινη φύση τους. Η Μάρτα για τον Ανδρέα είναι ένα ταλαντούχο κορίτσι που δικαιούται να προχωρήσει μπροστά και ο Δαμιανός ένας φοβισμένος άνθρωπος που έχει ανάγκη να ζήσει χωρίς να κρύβεται από κανέναν. Το ίδιο κάνει και ο Παπα-Γιάνναρος στους *Αδερφοφάδες*, μη αντέχοντας να βλέπει τον πόλεμο ανάμεσα σε αδέρφια. Ενωτικά λειτουργεί και ο Μανόλης στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* για να κοπάσει η σύγκρουση ανάμεσα στους κατοίκους της Λυκόβρυσης και τους εξαθλιωμένους ξενομπάτες που αναζητούν μία καλύτερη ζωή.

Αναζήτηση της αλήθειας: Δεν του αρκούν του Ανδρέα τα μεγάλα λόγια που ακούει στις προεκλογικές συγκεντρώσεις. Δεν υποτάσσεται κάτω από κανέναν ηγέτη που θα σώσει

τις ζωές όλων, αναζητά την αλήθεια πίσω από τα λόγια και χαράζει τον δικό του δρόμο. Επιλέγει το παράδειγμα ζωής αντί της επιβολής των ιδεών του. Την αλήθεια αναζητά και ο Ζορμπάς και τη βρίσκει πίσω από τους -γεμάτους αδικία- πολέμους που έχει συμμετάσχει, πίσω από την περιθωριοποιημένη Φράγκισσα και τη στιγματισμένη χήρα που μάχονται να επιβιώσουν σε μία ανδροκρατούμενη κοινωνία γεμάτη αναστολές.

Η αναζήτηση του ακραίου: Ένας ακραίος, μονάχα, ήρωας μπορεί να τραβήξει τον δρόμο του Ανδρέα. Μεσήλικας, με σημαντικό ποσοστό αναπηρίας που επιλέγει να ζήσει σε μια υποβαθμισμένη γειτονιά της Αθήνας, αποστρεφόμενος την οικονομική άνεση που είχε και μένοντας πιστός στη στάση ζωής που πρεσβεύει, τη στιγμή που απειλείται η ζωή του. Μοιάζει να λειτουργεί σαν αυτός να είναι η αιτία του κακού και ο ίδιος υποχρεωμένος να σώσει μια ολόκληρη γενιά παιδιών, από την παρανομία και τον φόβο. Αλλιώς, ακραίοι, άλλωστε είναι και οι ήρωες του Καζαντζάκη, όλοι τους πιστοί στον σκοπό τους και αδιάφοροι για τα κοινωνικά ταμπού.

Η αδυναμία του ανθρώπου να είναι ελεύθερος: Η ελευθερία για τους ήρωες του Καζαντζάκη δεν είναι δεδομένη, αλλά δεν είναι και όλοι ικανοί να τη διαχειριστούν. Δυσκολεύεται ο Σταυριδάκης να ακολουθήσει στον χορό τον Ζορμπά, διστάζουν οι κάτοικοι του Μεγάλου Κάστρου να ακολουθήσουν το πάθος του καπετάν Μιχάλη για επανάσταση και ακόμα, οι πλούχοντες της Λυκόβρυσης παίρνουν καλά, με τις όποιες ελευθερίες τους παρέχει ο Αγάς και αδρανούν τα ένστικτά τους για επανάσταση. Έτσι λειτουργεί και ο Δαμιανός, φοβισμένος και άβουλος, επιλέγει να περνά απαρατήρητος, να μην ενοχλεί για να μην τον ενοχλούν, έχοντας θάψει μέσα του βαθιά κάθε προσδοκία να αλλάξει τον κόσμο. Συμβιβασμένος απόλυτα με την αδικία και τις κοινωνικές ανισότητες.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αυτό, κρίνεται αναγκαίο να αναφέρω μερικά ακόμα στοιχεία που μαρτυρούν τη σύνδεση της νουβέλας με τις ιδέες και τα ιδανικά του Νίκου Καζαντζάκη, όπως προκύπτουν από τα μεταπολεμικά έργα του. Αρχικά ο Ανδρέας επιλέγει τον δύσκολο δρόμο, τον ανηφορικό, ζει όπως εκείνος κρίνει, όμως η λύτρωση δεν έρχεται ποτέ. Πεθαίνει όπως ο καπετάν Μιχάλης στη μάχη για την απελευθέρωση ή ο Μανόλης με την οργή του Αγά να πέφτει επάνω του με φόρα. Επιπλέον, όπως οι ήρωες του Καζαντζάκη, έτσι και ο Ανδρέας ανήκουν στους αδυνάτους, στο περιθώριο, σε αυτούς που ξεχωρίζουν από τη μάζα για να πράξουν κάτι μεγάλο, χωρίς καμιά βοήθεια από το περιβάλλον τους.

Σύμπλεγμα μεταξύ πατέρα και γιου: Άφησα, σκόπιμα, τελευταίο το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό καθώς δεν αφορά στο έπακρο το έργο του Καζαντζάκη αλλά τη σχέση με τον Πατέρα του Μιχάλη, η επιρροή του οποίου, όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Νίκος

Καζαντζάκης, ήταν μεγάλη. Αναφερθήκαμε ήδη σε αυτό στο πρώτο μέρος τη εργασίας. Αξίζει να σημειωθεί, όμως, πως παρά τη σκληρότητα την οποία εισέπραττε από νωρίς, στην παιδική του ηλικία ο Καζαντζάκης και τις διαφωνίες που είχε με τον πατέρα του, δεν λησμονούσε ποτέ να αναφέρει την ευγνωμοσύνη του για όσα έκανε για εκείνον. Στον επίλογο ενός από τα γράμματα προς τον πατέρα του, που παρουσιάζει η Ελένη Καζαντζάκη, γράφει χαρακτηριστικά: «Αγαπημένε μου πατέρα, να με συχωρήσετε για το γράμμα αυτό το μεγάλο που Σας στέλνω. Μα δεν ξέρω πως να Σας πω πως πολύ καλά ξέρω τα όσα κάνετε για μένα, και κανένας άλλος πατέρας δεν τα 'καμε, και πως στην ξενιτιά υποφέρω πολύ και μελετώ πολύ και δε γυρίζω καθόλου για να περνά η ώρα μου, γιατί θέλω μια μέρα ν' αναδείξω τ' όνομά μας...» (Καζαντζάκη, 1998: 56).

Αντίστοιχα ο Ανδρέας, ο βασικός ήρωας της νουβέλας, φαίνεται να σπούδασε στη Φιλοσοφική, μη έχοντας άλλη επιλογή, κατόπιν προσταγής του αυστηρού πατέρα του. Εκείνος όμως, από αντίδραση περισσότερο, θέλησε να γίνει «μεγάλος», κάνοντας γρήγορα δική του περιουσία και ν' αποτινάξει από πάνω του τη σχέση εξάρτησης που είχε με τον πατέρα του. Ωστόσο, ήρθαν έτσι τα πράγματα που η αποστροφή μετατράπηκε σε ευγνωμοσύνη για τις σπουδές εκείνες, αφού του άνοιξαν τον δρόμο για να διδάξει σε σχολείο, να βρεθεί ανάμεσα σε παιδιά και εντέλει, να βρει το νόημα της ζωής του.

Επίλογος

Με το έργο *Υπόλοιπο ζωής*, που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες της ΔΕ, καταφέραμε να φτάσουμε στον στόχο που, από την αρχή, με σαφήνεια, είχαμε θέσει. Τη χρησιμοποίηση των ιδεών και των ιδανικών του Καζαντζάκη για τη δημιουργία ενός έργου του σήμερα. Ο σύγχρονος ήρωας της νουβέλας, ως ένας ακραίος χαρακτήρας, απαγκιστρώθηκε από τον πλούτο και την έπαρση, που για χρόνια βασάνιζαν την ψυχή του και έζησε αναζητώντας την εσωτερική αυτοπραγμάτωση που ποτέ δεν του είχε προσφέρει ο τρόπος που ζούσε μέχρι τότε. Όταν βρήκε αυτό που πραγματικά ήθελε να κάνει, στο υπόλοιπο της ζωής του, «ζαλώθηκε» τις ιδέες του Καζαντζάκη, εκείνες που κουβάλησαν οι λογοτεχνικοί του ήρωες πριν από εβδομήντα και πλέον χρόνια και πορεύτηκε μαζί τους ως το τέλος.

Τα σημεία που συγκλίνει η νουβέλα με τη φιλοσοφία του Καζαντζάκη αναπτύχθηκαν επαρκώς στο έβδομο κεφάλαιο. Ο Ανδρέας, ο βασικός ήρωας της ιστορίας, δεν αποτελεί καρικατούρα του Ζορμπά, του καπετάν Μιχάλη ή κάποιου άλλου λογοτεχνικού ήρωα του Καζαντζάκη. Στο πρόσωπό του όμως, βάλαμε στοιχεία από τη

φιλοσοφία του Καζαντζάκη, που σημάδεψαν του δικούς του ήρωες, όπως είναι ο αγώνας για την ελευθερία, η ανάγκη για συμφιλίωση, η αναζήτηση της εσωτερική πλήρωσης, η υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης κ.α.

Ως αρχική απαίτηση που εξελίχθηκε σε υπαρκτό συμπέρασμα, έγινε σαφές πως οι ιδέες και τα ιδανικά του Νίκου Καζαντζάκη μπορούν ν' αποτελέσουν πηγή έμπνευσης για ένα σύγχρονο λογοτεχνικό έργο, όπως συνέβη με το *Υπόλοιπο ζωής*. Η διαχρονικότητα των ιδεών του Καζαντζάκη στάθηκαν σύμμαχοι στην προσπάθεια αυτή, καθώς παρά τα βιώματά του από μια ταραχώδη και γεμάτη πολέμους, ταξίδια και πολιτικές ανακατατάξεις ζωή, οι ιδέες του βρίσκουν τόπο στη σύγχρονη εποχή της ευημερίας, της ειρήνης και της πολιτικής σταθερότητας. Και τούτο, αφού οι ανάγκες του ανθρώπου, που ανέδειξε καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας του, πηγάζουν περισσότερο από τη φύση του και λιγότερο από τα βιώματά του. Σ' έναν κόσμο που αλλάζει με ρυθμούς πιο γρήγορους από ποτέ, ο άνθρωπος παραμένει διψασμένος για ελευθερία, εσωτερική πληρότητα και μια νέα, πιο δίκαιη κοινωνία. Ιδανικά που, όσο και αν πέρασαν τα χρόνια, συνεχίζουν να μην είναι δεδομένα και η ανάγκη για την κατάκτησή τους παραμένει επιτακτική.

Βιβλιογραφία

- Beaton, R. (1996). *Εισαγωγή στη νεότερη Ελληνική λογοτεχνία*, Μτφ. Ζούργου Ε., Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Bien, P. (2001). *Καζαντάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, Επιμ. Α. Δ. Λαμπρινίδου, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αρκουδέας, Κ. (2015). *Το χαμένο νόμπελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Γουδέλης, Γ. (1987). *Ο Καζαντζάκης ξανασταυρώνεται*, Αθήνα: Εκδόσεις Δίφρος.
- Ζεβελάκης, Γ. (2007). *Νίκος Καζαντζάκης, Ο άνθρωπος, ο δημιουργός, ο ιδεολόγος, Άγνωστες μαρτυρίες και ντοκουμέντα*, Αθήνα: Εκδόσεις Τεγόπουλος.
- Ζήρας, Α. (1992). *Η μεσοπολεμική πεζογραφία - Ο διίσμος του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη - Κουλεδάκη.
- Καζαντζάκη, Ε. (1998). *Νίκος Καζαντζάκης ο ασυμβίβαστος, βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενα του*, Γ' Έκδοση, Επιμ. Π. Σταύρου, Αθήνα: Εκδόσεις Κζαντζάκη.
- Καζαντζάκης, Ν. (1955). *Ο τελευταίος πειρασμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Δίφρος.
- Καζαντζάκης, Ν. (1971). *Ασκητική, Salvators Dei*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καζαντζάκης, Ν. (1982). *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καζαντζάκης, Ν. (2004). *Οι Αδερφοφάδες*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καζαντζάκης, Ν. (2007). *Βίος και πολιτείας του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καζαντζάκης, Ν. (2012). *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καρατάσου, Κ. (2008). *Γράμματα II: Νεοελληνική Φιλολογία (19ος & 20ός αιώνας), Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία (19ος & 20ος αιώνας) Εγχειρίδιο Μελέτης*, Κεφάλαιο 9, Ενότητα 9.5 - 9.6, Πάτρα: Εκδόσεις Ε.Α.Π.
- Πολίτης, Λ. (2015). *Ιστορία της νεότερης λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πρεβελάκης, Π. (1984). *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Β εκδ, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.

Στασινάκης Γ. (2017). *Καζαντζάκης - Ζορμπάς μια αληθινή φιλία*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Τζιόβας Δ. (2011) «*Η ποιητική της αντρίγιας: Λογοτεχνικό είδος και ατομική ταυτότητα στον καπετάν Μιχάλη*», *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Επιμ, Beaton Roderick, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Περιοδικά-Εφημερίδες

Περιοδικό: *Νέα Εστία*, Συλλογικό έργο, (1/7/1942).

Φωτιάδης, Δ. (1977), *Ο "Ασυμβίβαστος"*, Περιοδικό *Νέα Εστία*.

Ηλεκτρονικές πηγές

ethnosonline. (2020, 10 26). *Νίκος Καζαντζάκης: Σε ποιο Θεό πίστευε και γιατί η Σουηδική Ακαδημία του αρνήθηκε το Νόμπελ*. Ανάκτηση από Έθνος:
<https://www.ethnos.gr/history/article/130165/nikoskazantzakhssepoiotheopisteyek aigiatihsouyhdikhakadhmiatoyarnhthhketonompel>

Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών. *Η ζωή του Νίκου Καζαντζάκη*. Ανάκτηση από Ιστορικό Μουσείο Κρήτης: <https://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/gr/life/chronology-det.php>

Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη. Ανάκτηση από Εργογραφία: <https://www.kazantzaki.gr>

Συνοπτική εργογραφία. Ανάκτηση από Ιστορικό Μουσείο Κρήτης: <https://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/gr/work/works-brf.php>

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.